

Hódmezővásárhely egészségügyi kultúrája a 18. századi boszorkányperек alapján

BENKÉNÉ SÁNDOR BARBARA ZITA

(Szeged)

A dél-alföldi mezőváros, Hódmezővásárhely 18. századi boszorkánypereinek vizsgálatával 2000 tavaszától foglalkozom. A hódmezővásárhelyi boszorkányperек elemzése következtében tudatosult bennem, hogy a forrás nem csak, és nem elsősorban csak a helyi hiedelemrendszer rekonstruálásában adhat hiteles vagy kevésbé hiteles képet. A népi társadalom „mágikus világképe” („magische Volkskultur”) és az azt meghatározó szereplők mellett ezekből a perекből értesülhetünk a hódmezővásárhelyi társadalom világképének és közvetlen környezetének bizonyos szegmenseiről (pl.: társadalmi szereplők, betegségekről alkotott kép, eseménytörténeti ismeretek stb.).¹ A boszorkányperек ilyen irányú értelmezése mentén *a helyi boszorkányvadászkodásokban megjelenő bevádolt személyek és sértettek viszonyának felderítésére, konfliktusaik megismerésére tettem kísérletet.* Jelen tanulmányomban elsősorban a népi gyógyászat és a boszorkányság összefüggésében a helyi, korabeli egészségügyi kultúra vizsgálatára töreksem.

Hódmezővásárhely a Tisza völgye és a Békés-Csanádi-hátság találkozásánál fekszik, a Tiszától és a Maros folyók között.² Az ősi Vásárhelyt a legrégebb okmányok 1266-ból „Visarahelly” névvel említik, mely ezt követően Wasarhel, Vasarhel, Hod Vasarhely, majd 1601-ben Hódmezővásárhely névalakváltozatokban jelent meg. „Hód-Mezo-Vásárhely város nevezetét vette az alatta elnyúló, s mindkét végével nyugatra kanyarodó félhold alakú tótól, vette továbbá azon szép róna mezősegről, melyen határa több mértföldre elterül, ‘s végül mondhatni – az egész vidéken vásártartásra legalkalmasabb helyzetéről”,³ azaz a város nevének jelentése nem más, mint a „Hód tava melletti mezőváros”.⁴ A város nádas-mocsaras területekkel volt körülvéve, valamint természetes erdei növényzet jellemezte.⁵

A hódoltság idején Hódmezővásárhely és a környező települések lakosságának a pénzbeni és a természetbeni juttatások mellett kellett elviselnie a folyamatosan dúló háborúkat (pl.: a Thököly-féle felkelés), a török és tatár csapatok pusztításait (pl.: 1693-ban), valamint a török kiűzése céljából folytatott harcokat (1685-1697).⁶ A lakosság helyzetének ellehetetlenülése odáig vezetett, hogy a város 1695-ben teljesen elnéptelenedett, s az 1698-tól meginduló visszatelepülések több évtized múltán, pontosan a boszorkányvadászkodások idején vettek nagyobb lendületet. A századfordulón

¹ A 2002-es évré, az SZTE néprajz szakán Sz. Kristóf Ildikó témavezető irányításával elkészült szakdolgozatomban megismerkedhetünk egyes vásárhelyi emberek, vagy egyes embercsoportok mindennapjaival és a hétköznapjaik során jelentkező konfliktushelyzeteikkel. Sándor B. 2002. – Kézirat.

² Soós J. 1979. 43.

³ Soós J. 1979. 43.

⁴ Erdei F. 1971. 181.

⁵ Ormos P. 1971. 161., Hódmezővásárhely története I. (1984) 101-106.

⁶ Futó M. 1897. 36., Hódmezővásárhely története I. (1984) 319-346., Szeremlei S. IV. 1911. 115-120.

több tulajdonos egyszerre birtokolta a várost, így a katolikus Bercsényi Miklós (királyi főhadbiztos, szegedi kapitány), Schlick Lipót (császári tábornok), valamint a Német lovagrend. 1723-ban a terület kizárólagos tulajdonosa a Károlyi család lett, mivel Károlyi Sándor Hódmezővásárhelyt és a hozzá tartozó csongrádi uradalmat ekkor vásárolta meg.⁷ A lakosság kegyeiért versenyző földesuraknak köszönhetően a város viszonylag függetlenül fejlődhetett.⁸

A svájci irányú reformáció térhódítása a településen igen korai időszakra tehető.⁹ Hódmezővásárhely 17. század végétől meginduló visszatelepülésétől kezdve, a korábban szinte teljesen homogén, magyar nemzetiségű református törzslakosság az 1760-as évekre jelentősen átalakult.¹⁰ A földesurak által engedélyezett szabad vallásgyakorlat miatt a lakosságot vallásáért nem zaklatták. Közeleli és távoli településekről érkező, református és evangélikus felekezeti betelepülőket fogadtak be.¹¹ A török hódoltság megszűnését követően a császári kormány és vele együtt az általa pártfogolt katolikus egyház hatalma felerősödött, s ez időbeli csúszással ugyan, de az akkor még többségében református Hódmezővásárhelyen is éreztette hatását.¹² A város a szegedi kincstár igazgatása alá került, akkor amikor a lakosság alapvetően Debrecenhez kötődött.

Az ország minden tájáról érkeztek magyar nemzetiségűek, s kisebb számban szerbek, románok, szlávok és németek.¹³ A város népességének a jelentősebb keveredése, kicserélődése alapvetően a század második felére teljesedett ki. A lakosság lassú, számbeli gyarapodása során a vizsgált időszakban egy folyamatosan változó társadalmi közeget találhattam.

A város gazdasági életét döntően az a tény befolyásolta, hogy a késő középkorban meginduló mezővárosiasodás, valamint a katonai események következtében meginduló népesség-beáramlás miatt a település kiterjedt határra tett szert. Hódmezővásárhelyen a nyomásos földművelésre és az állattenyésztésre épülő határhasználat alakult ki a 16-17. századra.¹⁴ Mindkét században a marhatenyésztés képezte a gazdasági élet alapját, mindamelllett, hogy szükséglet-kielégítés végett gabonát is termeltek és szőlőt is műveltek. Hódmezővásárhely gazdasága évszázadokon keresztül – boszorkánypercek tanúsága szerint is¹⁵ – agrárjellegűt öltött.¹⁶ A mezőgazdasági áru-termelés keretén belül az állattartás (extenzív állattenyésztés a külső legelőkön, illetve távoli pusztákon) és a kereskedelem, valamint ezen túl a mezőgazdasági alapanyagokat feldolgozó ipar vált dominánssá egészen a 18. század közepéig. Ekkor kezdődött

⁷ Szeremlei S. I. 1927. 96-102., 108., Fejérváry J. 1893. 13., Szeremlei S. V. 1913. 635-636., 884-887., Hódmezővásárhely története I. (1984) Időrendi áttekintés 701-736.

⁸ Szeremlei S. IV. 1911. 87, 121., Szeremlei S. I. 1927. 30-72., 158., Zsilinszky M. II. 1900. 110-111., Szeremlei S. II. 1938. 35-37., Szeremlei S. V. 1913. 623.

⁹ Szeremlei S. V. 1913. 634-635.

¹⁰ Sándor B. 2002. 9-15.

¹¹ Sándor B. 2002. 9-15.

¹² Futó M. 1897. 43., Hódmezővásárhely története I. 1984. 363-382., Szeremlei IV. (1911) 97-102.

¹³ Hódmezővásárhely története I. 1984. 363-382., Szeremlei IV. 1911. 87-88., 93-94., 97., 121-122., Szeremlei S. V. 1913. 656-687.

¹⁴ Herczeg M. 1974. 5-24., Nagy Gy. 1975. 13-14., Kósa L. 1998. 74-85, 104-113.

¹⁵ Sándor B. 2002. 15-17.

¹⁶ Erdei F. 1971., Hódmezővásárhely története I. 1984. 347-448.

meg a szemtermelésre való átállás, fokozatosan háttérbe szorítva ezzel az állattartás addigi formáját.

A térségben, közel kétszáz év alatt, több tényező együttes hatására (a birtokszerkezet, a birtoklás módja és jogviszonya, a törzslakosság melletti viszonylag nagy népesség-beáramlás, a földrajzi nyitottság stb.) nagy iramú fejlődés ment végbe. A konzerváló tényezők hiánya *vezethetett odáig, hogy az újabb lehetőségek, és az általuk létrehozott fejlődési irányvonalak alkalmat nyerhettek a megvalósulásra.* A változás a parasztpolgárosodás irányát mutatta. Ebben a változásokkal teljes időszakban fordultak elő a boszorkánypercek, egy olyan helyen, ahol a jó minőségű föld és a nagy kiterjedésű puszták az emberek megélhetését biztosíthatták volna.

A helyi eseménytörténet alapján megvizsgáltam a megfoghatatlan eredetű, de az emberek életében mindenképpen kedvezőtlenül ható eseményeket (pl.: feudális restaurációs törekvések), és a közvetlenül magyarázható háborús és hadi eseményeket is (pl.: 1703-1711 Rákóczi-féle szabadságharc).¹⁷ Ez utóbbiakat úgy találtam, hogy a külső veszélyek, a háborús pusztítások okozta embervesztés, a tönkretett vagy elvitt termés okozta fokozódó létbizonytalanság áttételesen az emberek félelemérzetére hathatott. Az emberek lelkiállapotát befolyásoló események ha közvetlenül ugyan nem is, de közvetett módon igenis befolyásoló erővel bírhattak a boszorkányvádaskodások során.

A nép körében megfoghatatlan eredetűnek vélt történések egyike az időjárás alakulása, pontosabban az időjárás hirtelen, előre ki nem számítható, negatív változása. Christian Pfister délkelet-németországi időjárás-kutatása 1702-1730 között egy felmelegedési időszakot mutatott, míg ezt követően száraz, hideg telekről valamint nedves, meleg nyarokról beszélt.¹⁸ Bár figyelembe kell venni, hogy ezek az évszámok a földrajzilag távoli Délkelet-Németországra vonatkoztatva jelentek meg, mégis az általános felmelegedés és az általános lehűlés Európa különböző területein közel egyidőben teljesedett ki. Hódmezővásárhely szélsőséges időjárás viszonyairól csak elszórt adatok, olykor egy-egy boszorkányper alapján kaphatunk képet.¹⁹

1707. március 9-én Károlyi Sándor jegyezte fel, hogy „*Volt nagy fergeteg és fagy*”.²⁰ Szintén Károlyi Sándor földbirtokos Önéletírása tudatja velünk, hogy 1727. április 19-én „*Rút idő lévén...*”, valamint azt is, hogy ugyanezen év július 5-én „*az nagy eső miá ki sem mehettünk*”. Aszály és áradás, azaz a szárazság és az árvíz mellett a szokatlanul kemény telek, és a kiszámíthatatlan nyári időjárás viszonyok jellemezték Hódmezővásárhelyt. Egy ilyen társadalmi, és szokatlan időjárás közegben megjelenő pestisjárvány csak fokozhatta az egyénekben megbúvó feszültséget. 1708. november 23-tól 1709 tavaszáig datálják a pestis hódmezővásárhelyi pusztítását.²¹

Megismerve az akkori időjárás viszonyokat, nem meglepő tehát, ha az ezzel együtt fellépő agrárkrízis inséges időszakot eredményezhetett. A krízishelyzetből adódó táplálkozási szokások megváltozása, és az egészségi állapotok megromlása (alultápláltság, éhínség) az egyébként is rossz egészségügyi viszonyokra is erősen

¹⁷ Sándor B. 2002. 5. Fejezet.

¹⁸ Behringer, W. 1990. 365.

¹⁹ Például Zsilinszky Mihály: Csongrád megye története 1-3. köt. Bp. 1900.

²⁰ Réthy A. I. 1970. 140., Károlyi S. I. 1865. 185.

²¹ Szeremlei S. I. 1927. 96-114., Hódmezővásárhely története I. 1984. 319-346, 701-736.

hatott. Az ilyen körülmények között fellépő járványok nagyobb erejű pusztítása tehát kézenfekvő volt.²² 1732 és 1734 között az erős tél, valamint a szokatlan időjárási viszonyok következtében éhínség jelentkezett. Az alapvetően agrártársadalomként definiálható hódmezővásárhelyi népesség helyzetét tovább nehezítette, hogy az időjárási viszonyok következményeként nemcsak terményeik, hanem állataik is folyamatos pusztulásnak voltak kitéve. 1731-re 3810 szarvasmarhát írtak össze, míg 1712-ben ennek majdnem négyszeresével (12194 db) rendelkeztek a város lakói.²³ A juh- és a lóállomány is jelentősen megcsappant, hiszen az előbbi – az említett évekre vonatkoztatva – 31698-ról 7220-ra, az utóbbi 6009-ről 1909-re fogyatkozott meg.²⁴ A városban 1734-től van adat arról, hogy éveken keresztül *marhavész* pusztított. A legyengült, és betegségre inkább hajlamos városi lakosságnak az 1732-ben kitörő pestisjárvánnyal is meg kellett birkóznia.²⁵

Debrecenben és Bihar vármegyében az 1738/41-es pestisjárvány időszakában érződött leginkább a természeti katasztrófák boszorkányüldözésre gyakorolt hatása.²⁶ Az országos méretű pestisjárvány 1738-ban Hódmezővásárhelyt is elérte. 1738-ban és 1739-ben nemcsak emberáldozatokkal kellett számolni, hanem jelentős mértékben a *dögvész* megjelenésével is. Csongrád megyében a pestis emberekre mért pusztítása 15,4%-ban határozható meg.²⁷ Ha mindehhez hozzátesszük az ezzel párhuzamosan jelentkező marhavészt, valamint az 1737-től 1744-ig elsősorban a gyermekek között pusztító himlőjárványt, akkor igencsak lesújtó kép tárul elénk.²⁸ Maga az időjárás sem volt kedvező, hiszen Borsos János boszorkánysággal bevádolt gazda 1739-es perében arról értesülhetünk, hogy a „*vén Borsos*” aszályt hoz. Egyik tanú szerint „*mostanyi Esztendővel való szárazságban egykor szép csendes Esső kezdett vala esni, mellyet az Hazban való fekvésében eszre vevén Borsos Janos... akoron föl vetvén maga szemeit az Fellyegekre... az Essős azon szok után mindgyárason megh állott*”,²⁹ vagy „*midőn az esső leg szükségesebb lett volna, szépen bé borúlván az ég essőre vólt az idő... a fölhő el oszlott, és esső leg szükségesbb időben is két, három holnapig sem lehetett*”.³⁰ A perben olvashatjuk magának Borsos Jánosnak a véleményét is, miszerint „*mit féltek az Essőtől hiszem könnyű az Essőt meg fordítani*”.³¹ 1739-ben Gémes Györgyné, Szabó Anna boszorkányperében ez áll: „*olykor midőn esső akart lenni, csak futkosott a Deutruban nevezett Gémesné az házbúl ki bé az akolba, de ott mit csinált nem tudja; de az esső el múlt...*”³² Az 1739-es évet követő év az aszály helyett vízáradást és dögvészt hozott a városra. Ezt támasztja alá, hogy egy 1740-es perben a következő szerepel: „*most midőn a Víz áradás volt*”.³³ Ugyancsak ezt erősíti meg az

²² Kristóf I. 1990a. 120-121., Behringer, W. 1990. 366-371, 379.

²³ Szeremlei S. IV. 1911. 247.

²⁴ Szeremlei S. IV. 1911. 247.

²⁵ Hódmezővásárhely története I. 1984. 363.

²⁶ Kristóf I. 1990a. 120.

²⁷ Dávid Z. 1973. 75-130.

²⁸ Hódmezővásárhely története I. 1984. 347-448.

²⁹ Schram I. 1984. 257., Ld. Függelék: 17.

³⁰ Schram I. 1984. 258., Ld. Függelék: 17.

³¹ Schram I. 1984. 258., Ld. Függelék: 17.

³² Schram I. 1984. 260., Ld. Függelék: 16.

³³ Schram I. 1984. 266., Ld. Függelék: 20.

imént már említett Borsos János (1739) vádlott egyik lakója. Elbeszélése szerint, amikor öt év együttélés után Borsos Jánostól saját házába költözött, akkor „*azonnal 13 darab Szarvas Marhaja dög által el veszett 75 szambúl álló juhaival edgyütt holott akoron az Marhaknak legh kisebb döge sem volt*”.³⁴

A város természeti katasztrófáktól és járványos megbetegedésektől az 1750-es években sem mentesült. A krónikák szerint 1750-ben és 1751-ben áradás fenyegette. 1746-os év után 1751-ben újból tűzvész pusztított, a város majdnem egészen leégett.³⁵ Ugyancsak az 1751-es évben a lakosság állatállománya között a dögvész szedte az áldozatait. 1755-ben és 1758-ban aszályos évszakok váltják egymást. Kozma Istvánnét 1758-ban azzal vádolták meg, hogy miatta nem lett eső. Az asszony elismerte ezt, és vallomásában ezt olvashatjuk: „*A Felhőket és essőketis meg tudjuk tartoztatni... az Ördög velünk vagyon, el viszen bennünket Istálóban vagy akolban, és otthan meg keni két ujjunkat; fel fogjuk mindennémü ruhánkat az Fejünkre mezitelen farral fordúlván a Felhőknek átkot mondunk, a két meg kent ujjunkkal a felhőt fenyegetvén, ilyen átkot mondunk: Szakadjatok el Felhők, ne légyen esső Keresztyén Emberre... hogy semmije ne légyen a Keresztényeknek*”.³⁶ Ebben az időben az emberek kenyér hiányában gyökérrel táplálkoztak, jószágaikat pedig más vidéken legeltették.³⁷ Korszakunk legutolsó említésre méltó természeti eseménye az 1763-as földrengés.

A kiszámíthatatlan időjárás okozta pusztítás, a válság során felerősödő halálórási arány (éhínség, járvány), az ennek függvényében formálódó közhangulat, valamint a szomszédos területek boszorkányvádjai a helyi közösségekben sajátos folyamatot indítottak el.³⁸ A lappangó ellentétek felszínre kerülését az egyéni fenyegetettség érzése, és az egyéni életutak törése indukálta. A város 18. századi történetében lezajló boszorkányüldözés és helyi eseménytörténet, mind a németországi, mind pedig a hasonló hazai kutatások eredményeit alátámasztja. Az alapvetően agrárjellegű társadalomban a gazdasági szerkezetváltás okozta „kétségbeesés” (nagybani állattartás válsága), valamint a századelőtől formálódó társadalomkép (migráció) egészült ki a fent vázolt természeti katasztrófákkal, tűzvésszel és járványos megbetegedésekkel. Egy ilyen kétségekkel és feszültségekkel terhelt, összetettebb társadalmi kontextusban igény alakulhatott ki arra, hogy az embereket ért bajokra, az új és a régi közötti ellentétekre, valamint a változás okozta nehézségekre felelősöket találjanak. Megindult, vagy az események függvényében felerősödött a boszorkányok felelősségre vonása.

„...nem tudhatták, miből történt legyen rajta, ki köszvénynek, ki más nyavalyának állította lenni...”³⁹ A város közegészségügyi helyzete a 18. században.

1526-ot követően az egészségügyi viszonyokban jelentős változások következtek be. A török seregek magyarországi jelenléte, és folytonos portyázása a keleti járványok behurcolásával járt. Az ország déli és alföldi részein hatalmas területek váltak

³⁴ Schram I. 1984. 257., Ld. Függelék: 17.

³⁵ Zsilinczky M. II. 1900. 83.

³⁶ Schram F. I. 1983. 343., Ld. Függelék: 40.

³⁷ Zsilinczky M. II. 1900. 82.

³⁸ Vö. Behringer, W. 1990. 378-379., Behringer, W. 1987. 400-430.

³⁹ Schram F. I. 1983. 309., Ld. Függelék: 37.

néptelenné, ahol helyenként vadvizek és mocsári részek alakultak ki.⁴⁰ A fertőzések kialakulását és terjedését azonban nemcsak az egészségtelen táji, hanem az éghajlati viszonyok is elősegítették. Korabeli külföldi írók közül egyesek nagyon ritkának, mások vastagnak, melegnek és párásnak írták hazánk levegőjét.⁴¹ Különböző fertőzéseket terjesztő állatok (pl.: tetű, bolha, szúnyog, légy) és egyéb kártékony rovarok nagy számban jelentek meg.⁴² Molnár Gyula Konyáron végzett, a 18. századi egészségügyi körülményeket elemző kutatásai alapján az imént elmondottakat még a következőkkel egészíthetjük ki. A lakosság rossz minőségű vizet fogyasztott (akár vadvíz, akár ivóvíz volt), és igénytelen lakásviszonyok között élt. A döngölt padlójú épületeknél nem csak a talajvíz jelentett gondot, hanem az is, hogy a ház lakói szellőtetés nélkül, túlszűfolttságban éltek mindennapjaikat.⁴³

Az egészségtelen táji és éghajlati viszonyok a mindennapi élet rossz higiéniai viszonyaival, helytelen táplálkozási szokásaival, sajátos betegség- és egészség szemléletével („öngyógyító kultúra”)⁴⁴ is kiegészültek. Az állandósult hadszíntér, a katonatartási terhek és adók emelése, a járványok és más, a lakosság teherbíró képességére negatív irányba ható események a „közegészségügy” teljes összeomlása felé vezettek. Így kaphattak nagy teret a laikus gyógyítók, hagyományos gyógyítók, avagy népi orvosok.⁴⁵ A tömeggyógyítást a „kurityolók”, „olajkárok”, „habán doktorkodók”, „hóhérok”, „Tudós” „tudákos asszonyok”, „Füves, kenő, vagy kentefitélő, hagymázmérő, kötő, kantaires asszonyok” látták el.⁴⁶ A társadalom egészségkultúrája, valamint reális szükséglet hívta életre és engedte működni a jelentősebb számra emelkedő népi orvosok körét.⁴⁷

Szeremlei Sámuel és Ormos Pál helyi közegészségügyi viszonyokat taglaló írásai szerint Hódmezővásárhelyt egészen a 19. századig nem volt orvos.⁴⁸ Ennek oka a népi hiedelem és a tudományos elmélet között feszülő ellentét, és az általános orvoshiány egyaránt lehetett.⁴⁹ Várkonyi Ágnes a magyarországi közgyógyítás változásának az 1730-1740-es éveket nevezi meg, bár megjegyzi, hogy a nép ebben az időszakban még nem akarta elfogadni az új orvosokat.⁵⁰ Friedrich Ildikó szerint a hivatásos gyógyítók tevékenységét az emberek megfizethetetlen fényűzésnek, árucikknek tekintették. Ugyancsak nehezítette az orvosok helyzetét a társadalmi különállás (társadalmi ellentét és társadalmi előítélet, amennyiben a szegény–gazdag, a tanult–tanulatlan kettősségét vesszük), valamint a jószágnak az emberi élettel szembeni elsősége.⁵¹

⁴⁰ Héjja P. é. n. 389. In: Magyar művelődéstörténet (szerk. Domanovszky Sándor) 3. A kereszténység védőbástyája

⁴¹ Szeremlei S. 4. 1911. 133-134.

⁴² Szeremlei S. 4. 1911. 134.; Molnár Gy. 1968. 85.

⁴³ Molnár Gy. 1968. 85-87.

⁴⁴ Várkonyi Á. 1990. 391.

⁴⁵ Várkonyi Á. 1990. 388., 419.; Héjja P. 401. In: Magyar művelődéstörténet (szerk. Domanovszky Sándor) 3.

⁴⁶ Héjja P. 401-402. In: Magyar művelődéstörténet (szerk. Domanovszky Sándor) 3.

⁴⁷ Várkonyi Á. 1990. 388.

⁴⁸ Szeremlei S. IV. 1911. 133-143., Ormos P. 1971. 162-163.

⁴⁹ Friedrich I. 1977. 65-89., R. Várkonyi Á. 1990. 385-394.

⁵⁰ Várkonyi Á. 1990. 385.

⁵¹ Ez utóbbit nevezi Friedrich vulgáris „prakticizmusnak”. Friedrich I. 1977. 65-89.

Az állatállomány pénzértéke, tehát a betegségek anyagi vonzata mellett a vallás kínálta magyarázat (Isten akaratából történt) és az évszázadok alatt rögzült szokásjog együttesen befolyásolták a közegészségügy fejlődését. A szellemi és az anyagi eredetű ellentétek mellett a hagyomány és a nyelvi különbségek (német eredet) is gátat vetettek annak, hogy a hivatásos orvosok kapcsolatot tudjanak teremteni a babonás szemléletű, az új eljárások iránt bizalmatlan, gyanakvó köznéppel. A tudomány, és ezen belül az orvostudomány által kínált racionalizmus igencsak távol állhatott a – társadalom döntő többségét alkotó – köznéptől, és az általuk a mindennapi életben fenntartott babonáktól.⁵² Az orvostudomány akkori helyzete, és a falusi ember szemlélete tükröződik Szeremlei Sámuelnek a hódmezővásárhelyi viszonyok kapcsán tett megjegyzéseiben is: „Az élettartam és erő növeléséhez az orvosi tudomány mivel sem járult... A közönség nem ismert igazi orvosdoktort, nem is vágyódott érte s a gyógyítók munkáját igen kevésre becsülte”.⁵³

Talán ezzel magyarázható, hogy 1724-től csak egy német orvos, 1744-től Boros János „baromorvos”, majd 1775-től Kis János sebész tevékenykedett Hódmezővásárhelyt. A városba 1779-től a megye sebésze, Krenaisser János (német borbély), majd a 90-es évektől további két-három magyar borbély telepedett le. A város orvosi ellátottsága erősen ingadozó volt, s az orvoshiányból adódó állapotokat borbélysebészek működésével igyekeztek enyhíteni.⁵⁴ A képzett orvosok, avagy borbélyok a különböző külső „nyavalyákat” elsősorban kézzel gyógyították. A borbély céh által előírt sebészvizsga megfogalmazása szerint: „Öten vannak azok p. o. [betegségek] A Sebek, Törések, Ficzomodások, Daganatok, Kelevények, vagy Fekélyek.”⁵⁵ A borbélyok látták el a sebek, fakadékok, kutyamarások, csonttörések és egyéb betegségek gyógyítását.⁵⁶ Kevés számuk miatt a bábák és a javasasszonyok működése volt gyakori, „kik kenéssel, füröztetéssel s a legkülönfélébb belső gyógyszerekkel és írakkal igyekeztek a betegségek erejét megtörni”.⁵⁷ Némelyek gyógyfürdőkbe (Várad, Balaton) jártak, baromorvost vagy vándor orvosokat kerestek fel, hogy egészségüket visszanyerjék.⁵⁸

Ormos Pál szerint „a lakosság társadalmi viszonyai, a környezet, a lakások, az egyes társadalmi osztályok vagyoni és műveltségi színvonala és az orvostudomány mindenkor helyzete együttesen szabták meg a lakosság egészségügyi állapotát”.⁵⁹ Szeremlei Sámuel a korabeli forrásokra hivatkozva még úgy vélte, hogy az egészségtelen levegő, a nagy szelek, a föld nedvessége és melegsége, valamint „az egészségtelen építkezési mód, a helytelen öltözködés, a tollas ágynemű, a szeszes italok és az orvosi ápolás hiánya s elhanyagolása”,⁶⁰ valamint a jószágtartás együttesen eredményezte a rossz közegészségügyi viszonyokat. Hódmezővásárhelyt a 18. század vé-

⁵² Friedrich I. 1977. 70-80.

⁵³ Szeremlei S. IV. 1911. 144-145.

⁵⁴ Szeremlei S. IV. 1911. 133-145., Ormos P. 1971. 162-163.

⁵⁵ Jáki Gy. 1955. 17, 19.

⁵⁶ Szeremlei S. IV. 1911. 145.

⁵⁷ Szeremlei S. IV. 1911. 144.

⁵⁸ Szeremlei S. IV. 1911. 145.

⁵⁹ Ormos P. 1971. 162.

⁶⁰ Szeremlei S. IV. 1911. 141.

géig fennmaradó orvoshiány, valamint a szélsőséges időjárás okozta vízáradás és aszály, az emberek és állatok alultápláltsága, éhínsége azok egészségi állapotának romlásához vezetett. Ilyen körülmények között a betegségre való hajlam fokozottabb mértékben jelentkezhetett. Az egészségtelen levegő okozta megbetegedések, úgy mint *pokolvar*, rák, *szerecsétlen szülés*, *szívfájdalom*, továbbá a gyakori ájuldozás mellett jelentős volt a talajvíz és rossz ivóvíz okozta nátha, *csúz*, köszvény és bőrküítés. A ragályos és járványos betegségek (himlő), valamint a pestis pusztítása ínséges időkben igen gyakori jelenség volt.⁶¹

A korabeli egészségügyi viszonyok javítása érdekében a népi gyógyászat képviselőinek tehát nemcsak országos viszonylatban, hanem városunkban is igen jelentős szerep juthatott.

A lakosság gyógyítási szokásai a 18. századi Hódmezővásárhelyt

A periratok elemzésekor elsőként a vádlottokról szerettem volna minél többet megtudni. A perek vádlottainak személyi és társadalmi jellemvonásait önmagukban, a tanúkihallgatási jegyzőkönyvek, valamint a benignum és a tortúra examenek figyelembevételével vizsgáltam. A boszorkányság gyanújával perbe fogott személyek nem, kor, családi állapot szerinti megoszlása mellett, a vallási hovatartozásukat, a nemzeti-ségüket és viszonylagos vagyoni helyzetüket korábban már áttekintettem és arról táblázatot szerkesztettem.⁶²

A hódmezővásárhelyi boszorkányperek elemzését kiegészítettem a szakirodalomból kapott információkkal. A források minél teljesebb körű feltárása érdekében az eddig ismert források összegyűjtése mellett saját levéltári kutatást folytattam. A városi levéltár jegyzőkönyvei között három 18. századi pert találtam.⁶³ Ezeket az eddig megjelent periratokkal,⁶⁴ valamint a Tóth G. Péter által szerkesztett A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere 1408-1848 című kiadvány Csongrád vármegyei részében közölt nevekkal egyeztettem.⁶⁵ Az általam megtalált három per közül kettőt a Schram Ferenc által összeállított forráskiadvány is közöl,⁶⁶ ezzel szemben a megmaradt egyről⁶⁷ csak másodlagos forrásban találtam utalást. Szeremlei Sámuel hivatkozik egy 1724-es boszorkánysággal kapcsolatos tanúkihallgatásra is, bár erre a lefolytatott perre eddig nem találtam rá.⁶⁸

⁶¹ Szeremlei S. IV. (1911) 135.

⁶² Sándor B. 2002. 4. fejezet 50-64., Függelék.

⁶³ Csml, Hódmezővásárhely jkvek vár. ltr. Rvi. II. cs. 28, 30, 32 sz.; Szel János 1732, Samu Jánosné 1732, Tóth Mihályné 1732; Ld. Függelék: 8, 9, 10.

⁶⁴ Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek. 1529-1768. 1-3. köt. 1970. Bp.; A magyarországi boszorkányság forrásai (szerk. Bessenyei József) I-II. köt. 1997.; Komáromy Andor: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. 1910. Bp.; Laufenaier Károly: A mult századi boszorkányperek Hódmezővásárhelyt. 1898. Kézirat. ill. Laufenaier Károly: Előadások az idegélet világból I. 1899. Bp.; Klaniczay-Kristóf-Pócs: Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye. 1998. Bp.

⁶⁵ Bp.-Veszprém 2000.

⁶⁶ Ld. Függelék: 9, 10.

⁶⁷ Szeremlei S. II. 1938. 109.

⁶⁸ Szeremlei S. II. 1938. 109.

A hódmezővásárhelyi források között az első boszorkányper 1729-ben fordul elő, míg a legutolsó 1762-ben. 1763-ban további két, „boszorkányozás” miatti becsületsértési per indult még. Kutatásom során 31, **1729 és 1763 között** lefolytatott boszorkányper, és 4 becsületsértési pert találtam. A 31 boszorkányper mögött azonban jóval több, szám szerint 41 bevádolt személyről van tudomásom. A több mint 30 év alatt 6 esetben fordult elő, hogy a városi törvényhozás előtt egyszerre több vádlottnak is felelnie kellett vélt vagy valós tettéért.

A közegészségügy vizsgálata során csak azokkal a peres eljárásokkal foglalkoztam, amelyekben bábákkal és gyógyítókkal, valamint betegségekkel, gyógynövényekkel és egyéb gyógyító eljárásokkal találkoztam. Ennek alapján kizártam a 4 becsületsértési peren túl további 14 fő ellen indult eljárást is. A 27 megmaradt periratban szereplő vádlott közül 20 fő esetében úgy véltem, hogy azok „*Orvos Asszonyok*”, „*bába hivatalban*” lévőek vagy gyógyítók lehettek. 6 fő boszorkányperében olyan ismeretek fordultak elő, amelyek az orvoslás témakörét érintették, annak megismeréséhez hozzájárultak.⁶⁹

„Legelőször úgy kezdé orvoslását, hogy a földre keresztet hánya, s megparancsolá a tanunak hogy ártán hájat hozna néki, amelyből más főekkel együtt zsírt csinál a gyermek orvoslására.”⁷⁰ A közösség gyógyító eljárásai.

Hódmezővásárhelyt a vádlottak között figyelemre méltóan magas a gyógyítók száma (41-ből 20 fő, azaz közel 50%). Közöttük 19 nő és csak egy férfi volt.⁷¹ Egyes területek, úgy mint Nyitra és Zala megyék vádlottai között csekély számú kuruzslót és gyógyítót találunk,⁷² szemben Debrecen városával. Kristóf Ildikó a debreceni boszorkányperекnél 30,70%-ban gyógyító, és 4,72%-ban bábamesterséget folytató vádlottról számol be.⁷³ Behringer hasonló délkelet-németországi vizsgálatában kimutatta, hogy a boszorkányok ellen emelt klasszikus vád az időjárás befolyásolása, valamint az emberek és állatok megbetegedését okozó rosszindulatú varázslás volt.⁷⁴

Tanulmányom tárgya az általam kiválasztott város egészségügyi kultúrája, ezért a gyógyítók vizsgálatakor igen tágan értelmeztem a gyógyítással foglalkozó személyek körét, azaz bármilyen orvoslási módot (pl.: ráolvasást, érvágást stb.) is használt egy illető, *gyógyító*nak minősítettem. Egyértelműen a népi gyógyítók közé soroltam azokat, akiket a perekben „orvos”, „tudós” jelzővel illeltek, valamint akikről több esetben is kiderült, hogy őket rendszeresen betegekhez hívták. Ugyanakkor ide soroltam azokat is, akik nem rendszeresen, hanem alkalmanként egy-egy „orvosi” esetet

⁶⁹ A hódmezővásárhelyi boszorkányüldözés legfőbb jellemzőiről táblázatot szerkesztettem. A táblázat „foglalkozás, mágikus mesterség” sorában kiemeltem hat olyan pert, amelyben érintenek különböző gyógyítási szokást, ezért a „foglalkozás, mágikus mesterség” sorának megfelelő helyén ezt szögletes zárójelben, felkiáltójellel jeleztem.

⁷⁰ Bessenyei J. I. 1997. 211., Ld. Függelék: I/27.

⁷¹ Schram Ferenc szerint a boszorkányperekben „a vádlottak foglalkozását tekintve nagyon sok a bába, javasasszony”. Schram F. III. (1982) 20-24.

⁷² Schram F. III. 1982. 21.

⁷³ Kristóf I. 1990. 143., Kristóf I. 1990. 449-462.

⁷⁴ Behringer, W. 1990. 367., Behringer, W. 1987. 400-430.

elláttak. Figyelembe vettem a boszorkányperekben előforduló, más gyógyítókat, esetleg általuk alkalmazott gyógymódokat is, amennyiben valamelyik helybeli betegségének az orvoslására irányult.

A boszorkányperek kárvallottainak és vádlottainak elbeszélése alapján két személyt tekinthettem hivatalos bábának, így Szabó Ferencnét (1740), valamint a többszörösen is perbefogott Vörös Jánosnét (1755). Az asszony 1744-ben még Vácott került bíróság elé, többek között bábamestersége miatt. A perekben – a megnevezésük alapján – három személyről derült ki, hogy a hódmezővásárhelyi lakosok körében mint népi gyógyítók lehettek híresek. 1744-ben együtt került vád alá az „*orvos Asszony*”⁷⁵-nak nevezett Csóné, valamint Kos Dorottyá, akiről azt mondták, hogy „*eő applikáltatott a Páciensek megh vizsgálására*”.⁷⁶ 1756-ban a „*Híres Orvos*”-nak mondott Szabó Istvánnét is boszorkánysággal vádolták. Miként a perirat benignum examenjéből kiderül, a derecskei (Bihar megye) származású asszony korábban már fogva volt. Még Bihar megyében történt, hogy a dohánylevéllel, fürdővel és kötözéssel gyógyító asszony nemcsak „*a Szomszéd Hellysegekben külömb külömbféle Nyavalyákat [járt] gyógyítani*”,⁷⁷ hanem egy debreceni piarista fráter gyógyítását is ellátta. Az asszonyt időközben kérte fel a városi tisztségviselő Csanádi Ferenc úr a saját maga orvoslására. „*Hányástól való*” kért, „*mondván hogy ő mindjárt meg gyógyulna ha ő hányhatna*”.⁷⁸ Mivel az ital elfogyasztása után Csanádi Ferenc egy órán belül meghalt,⁷⁹ annak rokonai a városházán megvizsgáltatták azt. A dohánylevélből készült italtól a hivatalos doktorok („*Doctor Faber*”) és borbélyok („*Borbély Czeh*”) úgy vélekedtek, hogy mercurius⁸⁰ volt benne. Ezek szerint az elhunyt Csanádit halála előtt méreggel itatták meg. A gyilkossággal megvádolt Szabó Istvánné korábban is orvoslásért volt fogva (Derecskén 11 hétig), de a súlyos vád következtében, mint mondja „*kéntelen voltam Debreczeni Asylumban maradni mind addig valamig jó Emlékezetü Felseges Cárol Császár Urunk eő Felsegetül Protectionalis Levelet ki nem nyertem*”.⁸¹ Szabó Istvánné a levél megszerzése után, mint mondta, békességben élt.

A periratok tanúsága szerint a bábákon és orvosasszonyokon kívül a városban volt pénzért orvosló (Tóth Mihályné 1732) vagy a boszorkányok rontásának vélt betegségeket pénzért gyógyító személy (Szűcs Istvánné 1749, Fekete Mártonné 1755) is. A sebeket és torkokat gyógyító Benyke Jánosné (1734) mellett az imával gyógyító Szőke Tamásnét (1749) kell még itt említeni. Az érvágással orvosló Horváth Mihályné férjével együtt került vád alá. A férj, Horváth Mihály saját bevallása szerint *kötésből* gyógyított, s azt is Franciaországban tanulta.

A boszorkányperekből megismerhetők olyan történetek, amelyekből kiderül, hogy orvoslásra szorulhatott, ha valaki nehezet emelt és megfájdult a dereka, azaz az egyik tanú „*valami nehezet emelt abból történt rajta [a betegség]*”, de az is ha valaki

⁷⁵ Schram F. I. 1984. 270., Ld. Függelék: 22.

⁷⁶ Schram F. I. 1984. 271-272., Ld. Függelék: 24.

⁷⁷ Schram F. I. 1984. 324., Ld. Függelék: 38.

⁷⁸ Schram F. I. 1984. 322., Ld. Függelék: 38.

⁷⁹ Bár nem elhanyagolható, hogy Csanádit ekkor már második alkalommal kezelte az asszony.

⁸⁰ mercurius - higany

⁸¹ Schram F. I. 1984. 322., Ld. Függelék: 38.

elesett, a csontját eltörte, „kézzúzódást” szenvedett vagy „nyakcsapja leesett”. Gémes Györgyné 1739-ben csípőficamot gyógyított. Ugyancsak gyógyítóhoz vitték azt, akinek a térdé „kiment”, vagy ha a keze kificamodott, a lába „kihúzódott”. 1740-ben Szabóné peréből tudjuk, hogy az asszony helyrerakta egyik betege lábát, talán „csont-rakó” volt. Az egyik betegénél olvashatjuk a következőt is: „a Czipeje el szakasztodott a Derekátúl, öszve dagatt a fél tompora, és belől meg evesedvén, bé ette magát a bélére, onnan a száján jött ki a Matéria”.⁸² A testen előforduló sebekről, a szájnak, a lábnak és a karnak a kisebesedéséről, valamint ennek gyógyításáról négy perben (Csóné, Szabadon Istvánné, Vörös Jánosné, Katona Istvánné), öt eset kapcsán olvashatunk. Az 1744-ben vád alá helyezett Csónét egy sebes láb gyógyításához hívták. Az asszony bekötötte ugyan a sebet, de az mindig kiújult, szaporodott és „nevelkedett”.⁸³ A különböző bőrbetegségek kezelésére utal az 1744-ben perbefogott Csóné perében a „szederjes bőr”, vagy Szabó Istvánné perében (1756) a „szederjes kisgyerekek” említése.

1730-ban a Vecseri Istvánné ellen lefolytatott boszorkányperből ismert, hogy az asszonyhoz fordultak gyermektelenség (meddőség), fogcsikorgatás, étvágytalanság, valamint kézfájás miatt is. Míg valaki a meddőség miatt orvosoltatta magát,⁸⁴ addig az 1754-ben perbe fogott Mázsásné az azt tudjuk meg, hogy egy terhesség esetében a magzatelhajtást (abortuszt) azért nem végezte el, mert a páciense már több hónapos terhes lehetett („a terhét is megérzette”). Gyakoriak lehetnek a szembetegségek, elsősorban is a vakság. Fejér Istvánné (1730), Csóné (1744), Szabados Istvánné (1749) perében több más betegséggel együtt szerepel a sértettek megvakulása, esetleg annak orvoslása.⁸⁵ Benyke Jánosné (1734) tanúi arról számoltak be, hogy az asszony „fájós, dagadt torkot” gyógyított, vagy „sebet, torkot fakasztott”. A nátha mellett ellenszert kerestek lábfájásra (Tóth Mihályné, 1732; Ludverő Mihályné, 1740), orrvérzésre (Gémes Györgyné, 1739), csontfájásra és szájjárra (Vörös Jánosné, 1755), körhömméregre (Szabó Istvánné, 1756), kutyaharapásra és vérfolyásra (Horváth Mihályné 1750) is. Ugyancsak Horváthné perében fordul elő álmatlanság, tályog, „sertésbeli hideglelés”, valamint vérvizelés. Szabó Istvánnéhoz (1756) sokan folyamodtak orvoslás miatt, illetve maga is sokat járt gyógyítani. Az ellene folytatott perből ismert, hogy hideglelésre dohánylevelet használt. Ugyancsak hideglelésről van szó egy másik boszorkányperben (Égethő Andrásné, 1734), ahol az szerepel: „hidegh ki lelte Péntek napon”.⁸⁶ Tályogra következtethetünk Szabó Istvánné (1756) vádlottnál, akinek az egyik tanúja „kifakadt” lábról és testről beszél. Orbáncról („orbáncz”) van szó Csóné perében (1744). Itt a következőket találjuk: az egyik tanú lába „mint egy oszlop olyanra dagadott”.⁸⁷ A tanúvallomásokban gyakran utalnak pokolvarra. Az 1730-ban vádolt Fejér Istvánné tanúja szerint: „keze olyan lött mint egy fekete süveg”.⁸⁸ A

⁸² Schram F. I. 1983. 265., Ld. Függelék: 19.

⁸³ Schram F. I. 1983. 270., Ld. Függelék: 22.

⁸⁴ Vecseri Istánné 1730., Raj Andrásné 1739. pereiben

⁸⁵ 1744-ben, a Pillangóné elleni eljárásból egy lónak a szembetegsége is szerepel. Ezek szerint a ló szeme könnyes lett, meghályogosodott, majd a ló megvakult. Schram F. I. 1983. 273., Ld. Függelék: 23.

⁸⁶ Schram F. I. 1983. 247., Ld. Függelék: 13.

⁸⁷ Schram F. I. 1983. 269; Ld. Függelék: 22.

⁸⁸ Schram F. I. 1983. 234., Ld. Függelék: 7.

perek tanúsága szerint a kárvallottak egyértelmű bizonyossággal csak Benyke Jánosné (1734) és Szabó Istvánnéról (1756) állítják, hogy pokolvart gyógyítottak. Benykénéről tudjuk, hogy „pokolvart és más sebeket” orvosolt. Szabónénál „más két Legényis volt nálla akik Pokol varban voltak és azokat gyógyította”,⁸⁹ vagy „a Tanúnak Leanykaja Pokol varba lévén el vitte egyszer a Fekete Aszszonyhoz [vádolt] hogj gyógyittaná meg...”.⁹⁰

Köszvényes volt az 1732-ben vádolt Tóth Mihályné egyik tanúja. 1755-ben ugyancsak köszvényről hallhatunk. Vörös Jánosné a maga védelmére hozta fel, hogy „ama mindent csak vesztésnek mondotok tik, talán köszvényből történt, nemis egyéb bizony az, hanem köszvény”.⁹¹ A kéznek és a lábnek az összezsugorodásáról („öszve zsugorodott keze lába”), a „félrehuzatott nyakról”, valamint a „nyomorék” és a „béna” emberekről szóló leírások ugyancsak erre a betegségre következtethetnek. Ludverő Mihályné (1740) ellen tanúskodó sértettel a következő történt: „a Láb ujja kezdett fájni... csak hamar lábáról el esett, és Tizen nyólcz hétig hacsak mások nem támogatták lábára sem áthatott...”.⁹²

„S ugyan azon betegségében elméjében is meg háborodott volt” – olvashatjuk egy 1740-es periratban.⁹³ Ugyancsak az elmebajra utalnak az „eszels” (Csóné, 1744) és az „el ment az esze” (Szabóné, 1756) kifejezések is. Szabados Istvánné (1749) és Mázsás Ferencné (1752) egy-egy tanúja szédülésről, ájulásról, míg Fekete Mártonné (1755) tanúja „szívfájásról” vall. A belgyógyászat körébe tartozó nyavalyáról számolt be a Bodor Istvánné (1740) ellen lefolytatott per egyik sértettje, amikor belső részeinek a betegségről beszél. Gyermekegyi betegségre egy adatot találtam. Egy asszony keserves kínjairól olvashatjuk a következőket „a Fátens igen nagy kínnal el szülvén a gyermekét, s meg hólt”.⁹⁴ Vecseriné (1730) perében egy gyermek azért nem szopott, mert – úgy vélték, hogy – „szajat be kuczoltak”,⁹⁵ azaz szájzára volt. A korabeli nagy gyermekhalandóságra utalhatnak a „beteges Leánykája”, „Nyavalyás Leánykája” kifejezések.

Gyakran találkozhattam olyan gondolatokkal, szófordulatokkal, melyek közvetten vagy valamilyen betegség jelenlétére, annak hatására utalhattak, vagy arról tanúskodtak, hogy egy adott időszakban a körülmények, külső tényezők negatív hatása következtében az emberek szervezete legyengülhetett. A „Fatens felesége sínlődik”, „megnyomorít”, „erőtlen, alkalmatlan mindenre”, „nehéz betegségbe esett”, „nyomorék” vagy „béna” meghatározások a hódmezővásárhelyi boszorkánypereskedés egész időszaka alatt előfordultak. A rossz egészségügyi viszonyokról tanúskodnak a „nyomorúságban lévő ura” vagy a „nyolcz esztendeigh nem volt egészséghe”⁹⁶ kifejezések is.

⁸⁹ Schram F. I. 1983. 329., Ld. Függelék: 38.

⁹⁰ Schram F. I. 1983. 329., Ld. Függelék: 38.

⁹¹ Schram F. I. 1983. 309., Ld. Függelék: 37.

⁹² Schram F. I. 1983. 262., Ld. Függelék: 18.

⁹³ Schram F. I. 1983. 262.; Ld. Függelék: 18.

⁹⁴ Schram F. I. 1983. 243.; Ld. Függelék: 12.

⁹⁵ Schram F. I. 1983. 230.; Ld. Függelék: 6.

⁹⁶ Schram F. I. 1983. 279.; Ld. Függelék: 10.

A bevezetőben említett különböző krízishelyzetek alapján már ismerjük, hogy a pestis, a marhavész (dögvész), valamint a himlő járványszerűen pusztított. A pestis 1708-ban, 1709-1710-ben, 1732-ben és 1738-ban, míg a himlő 1737-től 1744-ig terjedő időszakban szedte áldozatait. 1734-től éveken át, egészen 1738-ig, majd 1751-ben marhavész ritkította a városi lakosság állatállományát. A különböző betegségek mellett a perekben igen gyakran beszélnek járványos és ragályos megbetegedésekről. Több esetben a vélt rontás időpontjának meghatározásakor a pestist említik, így például a „*pestis után való esztendőben*”, „*múlt Tavaszal midőn... Pestis iránt suspitióban esett volna*”, vagy „*Pestis előtt*”, „*Pestis előtt 2 Esztendővel*”, „*el mult Pestis előtt cir. 2. Esztendővel*”. A perekben a pestissel más formában nem találkozhatunk, annál inkább egy másik fertőző betegséggel, a himlővel. A himlő első említése 1740-ben, a Szabó Ferencné elleni perben történik. Itt a következőket olvashatjuk: „*az elmúlt Karácsony előtt meg hal a Fatensnek egy Gyermeke himlőben...*”.⁹⁷ Annyi bizonyos, hogy mind a boszorkányper, mind az eseménytörténet szerint 1738-39 körül a városban megjelent a himlő, és elsősorban fiatalok között szedte áldozatait. Fekete Mártonné (1755) és Szabó Istvánné (1756) perében szintén abban az időszakban említik a himlőt, amikor a városban a kronológiák szerint is himlőjárvány volt. Feketéné egyik tanújának lánya „*circ. egy hétig himlős lévén, két esztendő korában megholt*”,⁹⁸ míg egy másik „*himlőben vakon megholt*”.⁹⁹ Ugyancsak ekkor (1756-1758) került bíróság elé Szabó Istvánné. Az *Orvos Asszonyt* az egyik tanú azzal vádolta meg, hogy köze lehetett lányának halálához. Az elbeszélésből azonban megtudhatjuk, hogy előző év nyarán lánya valójában himlőben betegedett meg, s valószínűleg később is ez, nem rontás okozhatta a halálát.

A dögvészre egyszer találtam utalást egy 1739-es perben. Borsos János vádlott egyik lakójának, amikor az saját házába költözött, akkor „*azonnal 13 darab Szarvas Marhaja dög által el veszett 75 szambúl álló juhaival edgyütt holott akoron az Marhának legh kisseb döge sem volt*”.¹⁰⁰

Minként láthatjuk is, a boszorkányperekben az orrvérzéstől a himlőig megtalálható volt számos betegség. Schram Ferenc szerint „*arra a kérdésre, hogy mit gyógyítottak a vádlottak, azt válaszolhatjuk, hogy minden betegséget*”.¹⁰¹ A hódmezővásárhelyi eseménytörténetben említést érdemlő, nagyobb, járványszerű megbetegedések közül valamennyi előfordult a boszorkányperekben is. Az elsősorban heveny, gyors lefolyású és halált okozó pestis, himlő vagy éppen a pokolvar igen gyakori volt, bár a lakosság gyenge immunitása miatt fellépő más betegségek is tömegesen szedhették áldozataikat. A betegségek okának az ismeretlensége, valamint az ellenszer hiánya miatt a lakosság félelme csak tovább fokozódhatott. A páciensek a félelemérzetből adódó feszültséget vezethették le egy-egy személyen akkor, ha a betegség okának vélt személyt, esetleg sikertelen gyógyítót eltávolították az adott közösségből.

⁹⁷ Schram F. I. 1983. 263.; Ld. Függelék: 19.

⁹⁸ Laufenuer K. 1899. 224.; Ld. Függelék: 36.

⁹⁹ Laufenuer K. 1899. 225.; Ld. Függelék: 36.

¹⁰⁰ Schram F. I. 1984. 257.; Ld. Függelék: 17.

¹⁰¹ Schram F. III. 1984. 73.

A beteg gyógyulása jelentős mértékben attól függött, hogy a gyógyító ismerte és alkalmazta a különböző, elsősorban a helyi viszonyok között megtermő növényeket, gyógynövényeket.¹⁰² A perszövegekből ismerhetjük meg az orvoslók „tudományának” eredetét. Az 1732-ben perbefogott Tóth Mihályné egy némettől tanulta mesteriségét, míg az 1750-ben megvádolt Horváth Mihály állítása szerint Franciaországban sajátította el ismereteit. Fekete Mártonné saját bevallása szerint „*Szólnokban lakott egy czifra Bába attul tanultam [az orvoslást]*”,¹⁰³ míg Vörös Jánosné azt mondta „*Tanultam az orvosságot egy öreg Asszonytúl akit Gyulán megégettek*”.¹⁰⁴ Az elsősorban gyógyhatású növények jótékony hatását ismerő és használó gyógyítók tudása évszázados ismeretanyagon alapult. Az 1700-as évek hódmezővásárhelyi boszorkányvadászkodásai és ennek nyomait őrző boszorkánypererek, tanúvallomások számtalan ilyen falusi gyógymódot rögzítettek. A vadon termő növényfajok felhasználását természetesen azok előfordulási helye, azaz hozzáférhetősége jellemezte leginkább.¹⁰⁵

Ritkán ugyan, de előfordult, hogy a gyógyító nem maga végezte el a páciens gyógyítását, hanem „*adott némely füveket a fátensnek csináljon magának fürdőt*”.¹⁰⁶ Vecseri Istvánné (1730) utasította a páciensét, hogy mikor, hol és milyen füveket szedjen. Pontosán elmondta, hogy mikor és hányszor kell fürdőt készítenie a betegnek ahhoz, hogy egészséges legyen. A páciensének a következő utasítást adta: „*kelly föl hajnal előtt az Uraddal és menyel az Kotanczban és szedgy Kolokany füvett, Iglitze Töviseket és Diofanak a Tövét, s förözd meg vele del előtt kilenczer étele talan meg jön...*”.¹⁰⁷ Tóth Mihályné (1732) tanúja korábban lába gyógyítására kérte fel az asszonyt. A később boszorkánysággal vádolt személy azonban nem készített neki kenőcsöt. A tanú szerint „*...hozot hozzám egy cserépben s mondotta hogy főzem megh, mert eő maga megh nem főzheti, és mikor meg fő, estve mikor le fekszem kössem be véle [a lábam]...*”.¹⁰⁸ Egy asszonyt „*Gombay Bába kévanta vólna meg gyogyítani, de a többi Boszorkányok nem engedték*”.¹⁰⁹ Talán azzal a képzetel állunk itt szemben, mely szerint az ördögtől kapott, az emberek megrontására irányuló képesség nem járhat együtt a gyógyító mesterség gyakorlásával. Az sem kizárt, hogy védekező stratégiáról van szó. A gyógyító-asszonyok védekeztek az őket ért támadásokkal szemben oly módon, hogy a boszorkányoktól elhatárolódtak, a velük való minden kapcsolatot letagadták, vagy éppen azokat legfőbb ellenségüknek mutatták.¹¹⁰

Néhány esettől eltekintve a periratokból arra következtettem, hogy az orvoslók maguk szedték a különböző fűféléket, maguk készítették fürdőt, kenőcsöt, párlatot vagy egyéb „gyógyszert”. Fejér Istvánné (1730) vádlotról tanúja így beszélt: „*Bíro*

¹⁰² Schram Ferenc megjegyezte, hogy „tájégségenként vannak bizonyos ismétlődések a betegségekben, érthető ha ennek gyógyításában jártasságra tettek szert a terület gyógyító asszonyai.” Schram F. III. 1984. 70.

¹⁰³ Laufenauer K. 1899. 223., Ld. Függelék: 36.

¹⁰⁴ Schram F. I. 1983. 316., Ld. Függelék: 37.

¹⁰⁵ Kristóf Ildikó szerint: „az orvos asszonyok és társaik leggyakrabban különféle gyógyhatású füveket használtak, amelyekből italt, fürdőt készítettek, vagy megfűstölték velük a betegeiket”. Kristóf I. 1990. 144.

¹⁰⁶ Schram F. I. 1983. 235., Ld. Függelék: 7.

¹⁰⁷ Schram F. I. 1983. 231., Ld. Függelék: 6.

¹⁰⁸ Schram F. I. 1983. 238., Ld. Függelék: 10.

¹⁰⁹ Schram F. I. 1983. 235., Ld. Függelék: 7.

¹¹⁰ Kristóf I. 1990. 92-93.

Margitot [Fejér Istvánné] latta egyik árokról a másikára keresztül kassúl járni... talangh füveket ismét szedett".¹¹¹ Vörös Istvánné (1755) iglicetöviszt és egyéb füveket gyűjtött („*holmi füveket tépet*”), vallomása szerint „*holmi apró cseprő orvosságokkal gyógyítottam*”.¹¹² Az „illegitim” gyógyító „*megfőrezette*”, „*meg kentte*”, „*meghuzogatta*” a beteget, a „*gyermek fájdalmas torkát nyomta*”, „*fakasztotta*”, „*sebeket kötözött*”, „*italt főzött*”, „*zsírt csinált*”, „*párlította*”. Gyakran csak azt tudhatjuk, hogy „*bizonyos fürdőt*” főzött „*mindenféle füvek*”, „*némely füvek*” vagy „*más füvekkel együtt*”. Találtam utalást „*kilenc féle faág*” és „*büdös fürdő*” megnevezéssel is. Az általam vizsgált városban gyakran kenéssel (zsír, háj, nyál, „*édes tejfel*”), kötözéssel (péppel, kenőccsel) és fűrésztéssel („*kolokany fű*”, „*iglicze tövis*” és „*diófa tövéből fürdő*” vagy „*némely füvekből fürdő*”) gyógyították a pácienseket. Néhány esetben fordult csak elő a masszáz, füstölés és csontrakás, mint a gyógyító eljárás része.¹¹³

A szokványos, évtizedek és évszázadok alatt „*kikísérletezett*” orvosságok legmeghatározóbb elemei a gyógynövények és más növényfajták lettek. A teljesség igénye nélkül néhány olyan gyógyító eljárást szeretnék kiemelni, melyeket alapvetően a hagyományos gyógyítók alkalmazhattak és alkalmaztak is a környéken.

A Mázsás Ferencné (1754) elleni perben, egy betegnek félrerándult a szája, ami miatt nem ehetett és nem ihatott. Egy „*Czigány Asszony*” javasoltára „*Szivánk nevű Kóróval Párlította az fejét, s avval gyógyította meg magát*”.¹¹⁴ Vörös Jánosné (1755) páciense szerint ő maga nem ugrott és nem is esett el, mégis a „*lába rosszul van*”, „*helyibül ki húzódván job lába, mintegy másfél arasszal másiknál hosszaban*”.¹¹⁵ A boszorkány-gyógyító hírében álló Vörösné tövises iglicével orvosolta baját. A növényt az orvosasszony szedte, és más füvekkel együtt abból főzött fürdőt páciensének.

1749-ben Csonka Puskásné vallomást tett. Ebből tudhatjuk meg, hogy a következő, rontásnak mondott esetre tisztessfüvet (tarlóvirágot) használt: „*...úgy megromlott a tanu, hogy ha a testét késsel meczették volna sem érzette volna, a szemeivel nem látott, a szája kisebesedett, úgy annyira, hogy a világért sem ehetett, a szemét soha be nem hunyhatta, a feje úgy zörgött mint a' rosta*”.¹¹⁶ Fekete Mártonné (1755) betegét hónapokon keresztül (karácsonytól Szent György haváig) sokféleleképpen orvosolták. Ekkor hívták meg őt, hogy a „*nyavalyából*” a férfit kigyógyítsa. Az asszony a következőképpen járt el: „*fenyőágakat főzven vízbe azzal párgolta Lakos Mihály fejét*”, majd süvegdarabbal kötözte, és végül tisztessfűből, fenyőágból és „*Temondád fűből*” fürdőt főzetett.¹¹⁷ Szabó Istvánné (1756) gyógyító ugyancsak „*temondád füvet*” (piros ebszőlő) használt. Egy olyan kisfiú gyógyítására ajánlotta, akinek „*el ment az esze*”.

¹¹¹ Schram F. I. 1983. 236., Ld. Függelék: 7.

¹¹² Schram F. I. 1983. 317., Ld. Függelék: 37.

¹¹³ Schram Ferenc szerint: „A kezelések legáltalánosabb módja a kenés, kötözés, fűrésztés” volt. Schram F. III. 1984. 71.

¹¹⁴ Schram F. I. 1983. 305., Ld. Függelék: 34.

¹¹⁵ Schram F. I. 1983. 307., Ld. Függelék: 37.

¹¹⁶ Bessenyei J. 1997. 212., Ld. Függelék: 28.

¹¹⁷ Laufenaer K. 1899. 229., Ld. Függelék: 36.

„Cserösné valamely gyökereket adott borban a fatensnek, melyet megh iván attúl hánta ki a koszorú kő sárt melyet a Duna mellet ivot”.¹¹⁸ Szőke Tamásné, azaz Cserösné (1749) szerint nem mást mint „fekete Nadály gyökeret adot innya sérvisrül és olvasott reája...”.¹¹⁹ Fekete Mártonné (1755) peréből ismerjük annak a balesetnek a körülményeit és eredményét is, ami miatt itt is fekete nadálytövet alkalmazott a gyógyító. A fátens székre állva szerette volna mentéjét „rúdra tenni”. A székről azonban hanyatt esett és bal karját úgy megütötte, hogy az bedagadt. Feketéné a kar-sérülést (zúzódást, esetleg törést) fekete nadálytövel és „forrasztó kővel” kötözte, bár az asszony szerint nyolc hétig továbbra sem tudott kezével fogni. A páciens továbbá azt is sérelmezte, hogy karja nem „helyesen” gyógyult, mivel könyökben még később sem hajlott.

„Nagy nyavalya” orvoslására kilencféle faágból és „kakuk fűből” főzetett orvosságot egy tornai „doctor” (Fekete Mártonné, 1755).

A páciens „bal lába ikráján csunya dagadás támadott, úgy hogy fel is sugorodván”, háton kellett hordozni.¹²⁰ Feketéné (1755) boszorkány-gyógyító szerint nem más ez mint tályog. Orvoslására a következőket ajánlotta: „vegyen kegyelmetek neki jó sáfrányt és tejfellel összekeverve csinállyanak flastromot [tapasz, sebtapasz] belőle, ruhára kenvén, tegyék reá, megfakasztja, és azután mossák bojtortján gyökerével főtt vízzel, és levelével ragaszszák, meggyógyul”.¹²¹ Körülbelül két hónap alatt a tejfőllel kevert sáfrány és a bojtortjágyökér valamint -levél gyógyhatása meghozta az eredményt.

Egy összeszólalkozást követően a későbbi sértett „jobb keze feje ki is fordult és megmerevedett, tiszta hideg lévén”.¹²² Fekete Mártonné (1755), akit azért hívtak, hogy „orvosolná meg a Fatens kezét”, úgy vélte, hogy a betegnek kificamodott a keze. Erre a következőt ajánlotta: „lhen egy kis fokhagyma koszorú, párgolja meg kigyelme véle”.¹²³ Szabó Istvánné (1756) hidegglelésre dohánylevelet adott inni. Mázsás Ferencné (1754) lakójának a következőt parancsolta meg: „...ki menvén a kertbe, szedne zöld vad kendert, mellyel kötné bé”¹²⁴ bizonyos testrészeit. A beteg erei a hasán megdagadtak és megkékültek, az arcán pedig az orrán keresztül karcolások voltak. A gyógyító asszony szerint a páciensét a „hideg ki lelte”, a karcolásokat saját maga és nem más csinálta.

A hódmezővásárhelyi viszonyok között – minden valószínűség szerint – előforduló, ezáltal hozzáférhető fajok közül a fennmaradt boszorkányperek gyógyító eljárásaiban a legnagyobb szerepet a fenyő, fűzfa, tarlóvirág, tövises iglice, fekete nadálytő, apróbojtortján és a tisztessfü kaphatták. A legalaposabb gyógynövényismerettel egy bizonyos Fekete Mártonné nevű asszony rendelkezhetett. Az ellene 1755-ben lefolytatott tanúkihallgatások során hangzott el a legtöbb növényfajta neve és annak alkalmazása. Úgy tűnik, hogy „Kata néne” idős, minden bizonnyal szegény (zsellér, lakó),

¹¹⁸ Schram F. I. 1983. 279., Ld. Függelék: 29.

¹¹⁹ Schram F. I. 1983. 279., Ld. Függelék: 29.

¹²⁰ Laufenuer K. 1899. 228.

¹²¹ Laufenuer K. 1899. 228.

¹²² Laufenuer K. 1899. 230.

¹²³ Laufenuer K. 1899. 230.

¹²⁴ Schram F. I. 1983. 304., Ld. Függelék: 34.

román nemzetiségű asszony volt. A pénzért munkálkodó, valószínűleg nagy tapasztalattal rendelkező gyógyítót lefejezés utáni máglyahalálra ítélték.

A hódmezővásárhelyi boszorkányperek tanúsága szerint az imént bemutatott racionálisnak tűnő gyógymódok sok esetben irracionális, mágikus-vallásos elemekkel társultak.¹²⁵ Szűcs Istvánné (1749) „*legelőször úgy kezdé orvoslását, hogy a földre keresztet hánya, s megparancsolá a tanunak hogy ártán hájat hozna néki, amelyből más fővekkkel együtt zsírt csinál a gyermek orvoslására*”.¹²⁶

Imádsággal, ráolvasással kombinált gyógyítást több esetben találtam. Bodor Istvánné (1740) egyik betegét a következőképpen gyógyította: megkente „*zsírocskával*”, közben a következőket mondta: „*Ebszar, kutyaszar semmi biz ez, meg gyógyulsz belőle*”. Még kétszer kente és a tanú szerint „*nagy erővel béletem fel tekerte*”. Kenés közben tizenkétszer általugrotta, és azt mondta: „*Ne fély Isten Szent Lélek ugy segéllyen kötés ez, valaki cselekedte, de jól meg cselekedte ám...*”.¹²⁷ Hasonló változatot találunk Fejér Istvánné (1730) vádlottnál is: „*Eb gongya kutya gongya van a Labodnak, és annak utan a mindgyarast el mentt róla a Nagy Daganat*”.¹²⁸

1749-ben Cserősnét többen ráolvasással vádolták meg. Egyikük szerint a vádlott a következő archaikus imát mondta: „*El indúla Krisztus Urunk Szent Janossal érkezett a Fene Aszszonyhoz, szállást kért, adott szállást, tsinált köbül párnát, vasbul lepedőt, el méne onnat az erős aranyos oroszlánval...*”.¹²⁹ Ugyancsak ő gyógyított „*disznóáll zsírral*” és „*kígyó harapta füvel*”. Vörös Jánosné (1755) vádlott zsírt, fokhagymát és fürdőt használt. „*Boszorkány szó volt hozzá*”, valamint timsó. Különböző babonásnak minősített eszközök közül „*kígyó hártját*”, „*csontocskákat*” és „*akasztott ember kötelét*” alkalmazta. „*Akasztott ember ruhája*” szerepel Mázsás Ferencné (1754) és Fekete Mártonné (1755) perében is. Katona Istvánné (1756) „*patyolatos tökből*”, „*juhszalagból*” és „*mohából*” fürdőt rendelt el, amelyet a páciensnek kilencszer kellett megismételni. Szűcs Istvánné (1749) fejszédülésre a következőt rendelte el: új fazékban főtt vízben, háromszor kell megmosni a fejet, a vizet pedig a Tiszába kell önteni. Az 1730-ban perbefogott Mázsásné 25 évvel korábban két *száraz lófejet* egy ifjú házas ágyába tett, s ennek következtében azok éveken át gyermektelenek maradtak. Csóné (1744) egyik páciensének azt javasolta, hogy „*fogjon kilencz pókott, s kilencz legyett törjen öszve ó hajban, azzal könyegesse lábait*”.¹³⁰ A vele egy időben bíróság előtt álló Kos Dorottya *hét féle füvel* gyógyított. Fazekasné, mint gyógyító szerepel a boszorkány-gyógyító Szőke Tamásné 1749-es perében. Fazekasné páciense elvágta a lábát, melyet az asszony *disznóállzsírral* és „*kígyó harapta füvel*” orvosolt.¹³¹

Egy várandós asszonynak Kos Dorottya (1744) – mint tudjuk róla: „*eő applikaltatott a Pátiensék megh vizsgálására*” –¹³² azt ajánlotta, hogy lány gyermekét

¹²⁵ Kristóf I. 1990b. 145-147., R. Várkonyi Á. 1990. 386-388.

¹²⁶ Bessenyei J. I. 1997. 211., Ld. Függelék: 27.

¹²⁷ Schram F. I. 1983. 267-268., Ld. Függelék: 20

¹²⁸ Schram F. I. 1983. 235., Ld. Függelék: 7.

¹²⁹ Schram F. I. 1983. 277., Ld. Függelék: 29.

¹³⁰ Schram F. I. 1983. 269., Ld. Függelék: 22.

¹³¹ Schram F. I. 1983. 278., Ld. Függelék: 29.

¹³² Schram F. I. 1983. 271., Ld. Függelék: 24.

fiúvá, fiút pedig lánnyá lehet változtatni. Ehhez hozott „*fejér hatú füvet*”, melyben *fekete bogarak* voltak. Nem kell mást csinálni, mint „*a ki azt akarja hogy Leánya legyen a fejiért, a ki pedig férfiat kíván a feketét [bogarakat] igya megh borba, s megh lészem minden kivanságha*”.¹³³

A gyógyítók konfliktusai

Láthattuk, országosan és helyi viszonylatban is a társadalmi szükség legitimálhatta a népi gyógyítók tevékenységét. A népi gyógyászatnak a hódmezővásárhelyi boszorkányperekben való gyakori előfordulása is ezt a feltételezést erősítette meg. A gyógyítással is foglalkozó vádlottak igen jelentős számú „boszorkányozása” és az ellenük hozott ítéletek minősége az iméntiekkel szemben azonban egy látszólagos ellentmondás felé mutat. A boszorkányperek ítéleteit vizsgálva azt találtam, hogy a gyógyítók esetében a legsúlyosabb, mondhatni megsemmisítő ítéleteket hozták. Egy esetben égetést, négy alkalommal lefejezés utáni máglyahalált, egyszer pedig tagcsontkítás utáni halált ítélték meg. Hét további esetben kiúzták a vádlottakat, valamint egy-egy esetben veréssel és pénzbírsággal társított ítéletet hoztak a bírák. A bába hivatalban lévő két nő közül az egyiket máglyára, a másikat lefejezés utáni máglyára ítélték. A velük szembeni kíméletlenséget az is jól mutatja, hogy a 26 fennmaradt ítéletből nyolc végződött halállal, s ebből hat esetben valamilyen gyógyító tevékenységet folytatók ellen irányultak ezek a szigorú büntetések. Az iméntiket is figyelembe véve jogosan merülhet fel kérdésként, hogy járhatott-e ilyen súlyos következményekkel, ha a sikertelen gyógyítási kísérletet követően a beteg (kárvallott) haragból és elkeseredésből éppen az őt vagy családtagját orvosló ellen fordult? Esetleg a magasabb státusúak köréhez tartozó hivatásos doktorok és borbélyok ösztönözhatték-e – és ha igen, akkor milyen mértékben – a lakosság körében megforduló, és azok orvoslását felvállaló gyógyítók ilyen mértékű eltávolítását, olykor egyenesen kiirtását?

A kérdés tisztázására a gyógyítóknak és a bábáknak egymással, a hivatásos orvosokkal, valamint a betegekkel való viszonyát, illetve konfliktusait kezdtem vizsgálni.

A laikus orvosok védekező és gyógyító eljárásukkal a társadalomban tehát pozitív szerepet tölthettek be, ugyanakkor sajátos tudományuk a nép körében félelemmel egybekötött tiszteletet eredményezett.¹³⁴ A titokzatos úton megszerzett tudás és hatalom a hétköznapi emberek számára elérhetetlennek tűnhetett. Kiszínezték és misztifikálták, a valóságtól elszakították a gyógyító eljárásokat, de magukat a gyógyító személyeket is. Ehhez természetesen hozzátehetjük, hogy a hatalmuk, a hitelességük és a tekintélyük nagyobbítása miatt maguk az „orvoslók” is a betegeknek a róluk alkotott képzeiteit erősítették meg, olykor esetleg fokozták is azokat.¹³⁵ A megközelíthetetlen, a tévedhetetlenség, a titokzatosság nemcsak hogy tiszteletet és félelmet eredményezhetett ugyanabban a pillanatban, hanem különböző indulatokat (dühöt, haragot, elkeseredést) válthatott ki akkor, ha a gyógyítás sikertelen véget ért. Ez a páciens és

¹³³ Schram F. I. 1983. 274., Ld. Függelék: 24.

¹³⁴ Kristóf I. 1990. 146., Ormos P. 1971. 163.

¹³⁵ Molnár Gy. 1969. 196.

gyógyító közötti ambivalens viszony, valamint a hivatalos demonológiai irodalom magyarázata, mely szerint tevékenységük ördögösség, a népi orvoslók jelentős részét világi bíróság elé juttatta.¹³⁶ Nem ezek voltak azonban a kizárólagos okok, mely alapján a gyógyítók és bábák törvényszék elé kerülhettek.¹³⁷ Boszorkányvadász lehetettek még rivalizálás, vagy éppen a népi orvoslók „illegitimnek” minősített gyógyító tevékenysége miatt is. Az előbbi esetben gyógyító–gyógyító, vagy bába–bába közötti ellentétet találunk, az utóbbinál pedig a hivatásos gyógyítás képviselői és a népi orvoslók problematikus viszonya mutatkozik meg. A hivatásos orvosok szerepét betöltő borbélyok, sebészek és „baromorvosok” legális működése a közgyógyítás változásának (1730-1740-es évek) kezdeti lépése volt. 1732-ben Tóth Mihályné népi gyógyítót a Hódmezővásárhely legálisan működő „*Német borbély*” boszorkányság vádjával illette. Katona Istvánné 1758-as perében a tanúk visszaemlékeznek egy „*Német Doctor*”-ra, aki a városban megfordult, s egyes betegségeket a vádlott rontásának tulajdonított. A korábban „törvényesen” működő egyéneket a pácienseken túl immár az egyház, a hatóság és a legálisan működő orvosló réteg is boszorkányság vádjával fenyegethette.

A sikertelen gyógyítási kísérletek a vádlott vagy valamely rokonának, esetleg ismerősének megbetegedéséhez, állapotának rosszabbodásához vezethettek. Az egyént ért halmozódó veszélyhelyzetek, egészségének megromlása, valamint az ezzel egy időben is megmaradó gazdasági és társadalmi feszültségek a *páciens és gyógyító konfliktusának kialakulását eredményezhették*. Ugyancsak konfliktus felé mutatott, ha a csalással vádolt gyógyítók (Tóth Mihályné, Szabó Istvánné) lelepleződtek, illetve ha a pénzért gyógyítók nem kapták meg kívánt fizetségüket, mint az egy petákot, három máriást, öt máriást, egy forintot, vagy éppen az egy „*meg hagyó malacot*”. A hódmezővásárhelyi boszorkányperekben öt olyan asszonyt találtam, akik biztosan valamilyen juttatásért gyógyítottak. Az egyik vádlott nem fogadta el a felkínált pénzt, hanem helyette malacot kért. A pénzért gyógyító Szűcs Istvánné „*arra tanítá a tanut, hogy soha az orvosoknak kedvét nem szegné, és őnéki sem hand [?] valahányszor kéret tőle pénzt, vagy más egyebeket, soha üressen ne bocsássa*”.¹³⁸ Sor került a páciens és a gyógyító vitájára, olykor megfenyegetésére is, akkor, ha szegények lévén nem tudták megfizetni az orvosláshoz szükséges pénzt. Ez szerepel a Tóth Mihályné (1732) ellen lefolytatott vádiratban is, miszerint a vádlott egyik sértett édesanyjának azt mondta „*híjába osod, mosod, mert ha csak nékem nem fizecz, meg nem gyógyul [a fiad], de Szegények lévén nem fizettiünk*”.¹³⁹ A helyi boszorkányperek tanúsága szerint a pénz és a természetbeni juttatás egyaránt előfordult fizetési eszközként. Véleményem szerint azonban a pénz szerepe jelentősebb lehetett, mivel az általam ismert orvoslási esetekben nagyobb arányban jelent meg a pénz, mint bármely más vagyontárgy. Ez az összefüggés a gyógyítók sajátos társadalmi szerepén túl utalhat a pénzhasználat megváltozására is. A 18. század első felétől Hódmezővásárhelyt már nem

¹³⁶ Kristóf I. 1990. 145-146.

¹³⁷ Az orvoslók konkurenciaharcára R. Várkonyi Ágnes valamint Klaniczay Gábor egy-egy átfogó és elemző munkája, továbbá Kristóf Ildikó debreceni boszorkánypereket bemutató írásai kitérő példát nyújtanak. Várkonyi Á. 1990. 384-438., illetve Klaniczay G. 1986. 97. évf. 257-295.

¹³⁸ Bessenyei I. 1987. 211., Ld. Függelék: 27.

¹³⁹ Schram F. I. 1983. 239., Ld. Függelék: 10.

csak gazdagok és sajátos társadalmi státusú emberek (például kereskedők), hanem jóval szélesebb társadalmi réteg is használta a pénzt, mint legfontosabb érték mérőt.

A boszorkányvadások során, miként Debrecenben is előfordult,¹⁴⁰ igen gyakori volt a mágikus szakértők közötti konkurenciaharc. A népi gyógyítók patientúrája nem csak Hódmezővásárhely lakosságára terjedt ki. Ugyanez elmondható a környező települések számos orvos egyéniségéről is, akik nemcsak saját falujukban és városukban, hanem idegen településeken is megfordultak. A perszövegekből kiderül, hogy Szeged, Tápé, Makó, Szentes, Mindszent és a távolabb eső Gyula, Székudvar, Sejte, Kecskemét képezte a környékbeli népi orvoslók patientúrájának területét. Városunkból Csónét hívták orvosolni Makóra, míg Borsos Juditot Mindszentről hozták át ide. Szabóné „betegét” Gyulára vitték orvoshoz, Csóné betegét Makóra, más esetben pedig Szegedre is vitték. Csonka Puskásné páciense és édesanyja „*bémentek Szegedre egy tátos asszonyhoz*”.¹⁴¹ „*Szentesi Orvos*” gyógyította meg Asztalos Istvánné páciensét. Szegedre vitték orvosoltatni az 1755-ben perbefogott Vörös Jánosné betegét is. A perben azt olvashatjuk, hogy „... *nem tudhatták, miből történt legyen rajta, ki köszvénynek, ki más nyavalyának állította lenni, sok emberek javaslására nézve Szegedre ment a Mesterhez...*”.¹⁴² Sejtén egy „*tudos Asszony*” gyógyította meg Fejér Istvánné tanújának lányát.

A gyógyítók egymás közötti ellenségeskedéséhez nem volt feltétlenül szükség idegen területek más orvos asszonyainak vagy gyógyító személyeinek a megjelenéséhez. A városon belül is akadt éppen elég vizsaly és vádaskodás, ha kiderült, hogy valakinek a betege vagy leendő betege másnál orvosoltatta magát. A perekből nem körvonalazható, hogy egy-egy gyógyítónak a patientúrája mely utcára, városrészre, vagy esetleg mely betegség(ek) kezelésére terjedt ki. Egy-egy konkurenciaharcból adódó perpatvar azonban jól megrajzolható. A periratokban többször fordul elő, hogy a páciensek utalnak arra, hogy igen sok „orvosnál” próbálták maguk vagy családtagjuk egészségét gyógyíttatni. Oláh Mártonné későbbi betegét „*sokan orvosolták múlt karácsony óta*”, hangzik el a perszövegben. Nemcsak a sikertelen gyógyítási kísérletek, hanem az azonnali gyógyulások és azok orvoslói is gyanúsak voltak. Véleményem szerint a más gyógyítók bizalmát kereső páciens nem csak önmaga, hanem az önérzetében sértett és visszautasított gyógyító által is gerjeszthetett boszorkányvadásokat. A betegek által elhagyott, önérzetében megsértett gyógyító haragból további, úgynevezett rivális személyekre terelhetette rá a gyanút. Az 1732-ben bevádolt Tóth Mihályné megfenyegette páciensét, mondván, az más keze alá adta magát.

A közegészségügy kiépülésével párhuzamosan az „illegálisan” tevékenykedő népi orvoslók megítélése sajátosan formálódott. Friedrich Ildikó a tudományos elmélet és a népi hiedelem közötti ellentétre, valamint az orvoslás, mint megfizethetetlen fényűzés, árucikk jellegére vezeti vissza a *hivatásos orvosokkal* szemben – a nép körében – kialakult bizalmatlanságot. A társadalmi ellentét, a társadalmi előítélet, továbbá a lakosságra jellemző vulgáris „prakticizmus” csak tovább mélyítette a hiva-

¹⁴⁰ Kristóf I. 1990. 149.

¹⁴¹ Bessenyei J. I. 1987. 212., Ld. Függelék: 28.

¹⁴² Schram F. I. 1983. 309., Ld. Függelék: 37.

tásos, „legitim” gyógyítókkal szembeni gyanakvást.¹⁴³ A népi gyógyítók tevékenysége, gyógymódja tehát a lakosság igényéhez mérten maradhatott fenn úgy, hogy a hivatásos és a nem hivatásos, ún. „illegitim” gyógyítók között nem éppen harmonikus kapcsolat alakult ki. A népi gyógyítók az eddig kiépített pacientúrájuknak az elvesztésétől, a hivatásos orvosok hatáskörüknek a megsértésétől tarthattak.¹⁴⁴

A Hódmezővásárhelyt 1724-től tevékenykedő német chirurgus mellett a betegek elbeszélése szerint felkeresték a szegedi „*Doctort*”, hóhért vagy „*Mestert*” is. Ez utóbbi szerint „*Szegedre ment az mesterhez az átkozott boszorkányok által való megrontatását orvosoltatni*”.¹⁴⁵ Katona Istvánné perében többen egy Hódmezővásárhelyre érkező „Német Doktor” tevékenységéről beszéltek. Hivatásos orvosok, azaz „*Doctor*” (Doctor Faber), „borbély cég” szerepel Szabó Istvánné Debrecenben lefolytatott boszorkányperében is. Ez utóbbi „*Híres Orvos*” esetét néhány gondolattal korábban már érintettem. Úgy vélem, hogy itt egy hivatásos, tanult orvosember és egy „kontár”, csak a nép körében elismert orvosasszony összeütközéséről lehetett szó. Feltételezésem szerint az asszony áldozata lett a hivatásos doktorok és borbélyok szakmabeli bosszújának, azáltal hogy egy valóban beteg, többször is kezelt páciens (esetleg gyógyíthatatlan beteg) halálát követően gyilkossággal vádolták meg. Úgy vélem, hogy a hódmezővásárhelyi pereskedésekben további két esetben hasonló viszályról van szó. „Német Bobély” orvosolta Tóth Mihályné egyik betegét. A vádlott korábban többször pénzért orvosolta páciensét („*én mondtam néki eleget fizettem, nem fizetek többet néked*”),¹⁴⁶ amikor az más keze alá adta magát. Tóth Mihályné megharagudott az asszonyra és megfenyegette: „*nó ha nem fizecz, az én kezem miat kel tenéked meg halni*”.¹⁴⁷

A tanult gyógyítók népi gyógyítókkal szembeni elítélő vélemény jut kifejezésre a Katona Istvánné ellen 1758-ban lefolytatott perben. Több tanú állítása szerint egy „*Német Doctor*” fordult meg a városban, és az egyikük ahhoz folyamodott a lánya orvoslásáért. A „Német Doktor” a másfél-két éves egyébként is „*Nyavalyás Leánykara*” azt mondta, hogy azt megrontották: „*egy Oldal Csontyát a Nyakábolis egy Csontot a Boszorkányok ki vették néki és az elméjéti el vették*”.¹⁴⁸ Feltételezésem szerint ebben az esetben a „beteg leánya” ürügyén a nem hivatalos gyógyítóknak a lejáratásáról lehetett szó.

Természetesen az imént elemzett gyógyítóknak a társadalomban sajátos státusuk volt. A tisztelet és félelem, valamint az ellenük érzett harag és indulat együtt lehetett jelen. A lappangó ellentétek, az esetleg ártatlanokat sújtó vádak azonban más irányból is származhattak.¹⁴⁹

¹⁴³ Friedrich I. 1977. 82, 65-89.

¹⁴⁴ Kristóf I. 1990. 156-162.

¹⁴⁵ Schram F. I. 1983. 309., Ld. Függelék: 39.

¹⁴⁶ Schram F. I. 1983. 239., Ld. Függelék: 10.

¹⁴⁷ Schram F. I. 1983. 239., Ld. Függelék: 10.

¹⁴⁸ Schram F. I. 1983. 336., Ld. Függelék: 39.

¹⁴⁹ A hagyományos gyógyítók mellett, a városba települt idegenek gyakran kerültek összetűzésbe a helybeliekkel. A vádlottak és a kárvallottak közötti viszony vizsgálatok az együttélés okozta egyéb kihívásokkal is foglalkoztam. Az elemzés során figyelembe vettem a családon belüli ellentéteket, az ünnepek és a hétköznapi perpatvarait, valamint a társadalmi különállás és a szegénység problémáját is. Sándor B. 2002. 78-111.

„Megintvén egynémely személyektül, hogy hagyyna békit a gyógyításnak, mert Vársárhelyre mégyen a tömlöcre.” A gyógyítók társadalmi szerepe.

A helyi közegészségügy vizsgálatakor, mind a hagyományos gyógyítókra, mind pedig a tárgyalt korszakban legitimnek minősített orvostársadalmára tekintettel voltam. A tanult gyógyítóknak a hódmezővásárhelyi boszorkányperekben történt előfordulása („Német Doctor”) közvetlen, az „illegitim” gyógyítókkal való konfliktusaik pedig közvetett bizonyítékai annak, hogy a közgyógyítás változása az 1730-1740-es évekre tehető.¹⁵⁰ Egy hosszú távú közegészségügyi reformsorozat kezdeti lépéseire bukkanhatunk tehát a hódmezővásárhelyi perek kapcsán. Rendeletek és törvények szabták meg a temetők egészségügyét, a gyógyszerek szabványait, a bábák feladatait. Szabályozták és kötelezővé tették az orvosellátást, a különböző tevékenységi köröket (például foghúzó, sebészek) és az orvosképzést is. Eltiltották a diploma nélkül gyógyítókat, bevezették a sebészvizsgát.¹⁵¹ Az állami egészségvédelem kiépülése és elfogadása hosszú időt vett igénybe, mivel nemcsak az orvosokat, később a gyógyszerárakat és a kórházakat kellett biztosítani, hanem egy egész szemléletmódot is meg kellett változtatni.

A folyamat kezdetét jelzik a boszorkányperek, míg a beteljesedésről Ormos Pál írt összegző munkát.¹⁵² Ebből megtudhatjuk, hogy bár az 1770-es évektől több sebész is tevékenykedett a városban, az orvosi ellátottság mégis akadozott. Az első „aktívus doktort” 1825-ben alkalmazza a város. Az első gyógyszertár 1812-ben kezdte meg működését, de még ekkor viszonylag kis forgalommal, hiszen sokan a házi szereket részesítették előnyben. A kórház felállítása 1833-ban történt meg.

A korabeli hivatalos szervek által „illegitimnek” minősített gyógyítók társadalmi szerepe nem merült ki a gyógyászati ismereteikben és annak gyakorlásában. A közösségben kialakult társadalmi feszültségek levezetésében, és a társadalmi egyensúlyi állapot visszaállításában ugyanúgy szerepet játszottak, mint bármely más boszorkányság gyanújába került személy.¹⁵³ A természeti katasztrófák, a háborúk vagy az egyének közötti konfliktusok (a tárgyaltakon kívül például szomszéd–szomszéd, anyós és menyé között stb.) halmozott előfordulása a későbbi kárvallottnál frusztrált helyzetet és agressziót eredményezhetett. A megélhetésüket féltő, óvó embereknel talán a félelem, az indulat vezethetett odáig, hogy újabb bűnbakokat keressenek (például az egészségüket veszélyben érzők pontosan azok ellen fordultak, akik esetleg bajaikon segíteni tudtak volna, vagy éppen meg is próbálták, de orvosolni már nem tudták azt). Csak egy bűnbaknak a megtalálása, legtöbb esetben „megteremtése” és vádolása, majd teljes megsemmisítése hathatott gyógyítólag az érdekeiben sértett félnél. A kárvallottak a közösségből kitűnő, az átlagtól eltérő (idegen, más nemzetiségű, gyógyító, tanult stb.) személy ellen fordultak. Ugyanazt a személyt többen is bevádolhatták vélt vagy valós tetteiért. Ebben a többszörösen rétegzett gazdasági–társadalmi–kulturális

¹⁵⁰ Várkonyi Á. 1990. 385.

¹⁵¹ Szabó G. Péter (szerk.) 2000. IX-X., Korbuly György é.n. 397-400.

¹⁵² Ormos P. 1971. 161.

¹⁵³ Sebald, H. 2000. 158-177., Kristóf I. 1990. 115., Sándor B. 2002.

ellentétekkel terhelt vádaskodásból azonban bárki könnyen boszorkány gyanújába kerülhetett.¹⁵⁴

Szeremlei Sámuel, Ormos Pál, valamint a Hódmezővásárhely története című helytörténeti munka egy-egy, a közegészségügyről szóló, összegző írása mellé, azt kiegészítve szerettem volna Hódmezővásárhely 18. századi egészségügyi kultúráját közelebb hozni. A korszak boszorkány-gyógyítóinak nagy számát nemcsak a „kor egészségügyi analfabétizmusa”¹⁵⁵ tartotta életben, hanem a társadalmi igény is. A város közegészségügyi viszonyai ebben az időszakban *a már nem és a még nem ketősségében*, a legitimnek és az illegitimnek minősített gyógyítók sajátos viszonya között formálódtak (fordult jobbra vagy rosszabbra a páciensek állapota).

A boszorkánypercek vizsgálata fontos, értékes és nem utolsósorban érdekes információkkal szolgálhat számunkra, amelyek megerősítik a helytörténészek, néprajzkutatók, jogtörténészek, irodalomrok, művelődéstörténészek és más szakterületek szakembereinek kutatási eredményeit. Az olvasó bepillantást nyerhet a 18. század társadalmába, kézzelfoghatóbbnak érezheti az adott korszakban élő emberek minden napjait, valamint a társadalom alkotó és mozgató elemeit.

Reményeim szerint a korszak kultúrtörténeti ismereteihez értékes adatokkal tudtam hozzájárulni.

Források

1. Komáromy Andor: Magyarországi boszorkánypercek oklevéltára. Bp. 1910.
2. Schram Ferenc: Magyarországi boszorkánypercek. 1529-1768. 1-3. köt. Bp. 1970.
3. A magyarországi boszorkányság forrásai (szerk. Bessenyei József) I-II. köt. 1997.
4. Klaniczay Gábor-Kristóf Ildikó-Pócs Éva: Magyarországi boszorkánypercek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye I-II. Bp. 1989.
5. Levéltár: Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Fióklevéltár. Jkvek vár. Itr. Rvi. II. cs. 28 (12246128); 30 (1226630); 32 (Samu J.) sz.

¹⁵⁴ Kristóf I. 1990b. 176-180., Behringer, W. 1990. 363-383., Behringer, W. 1987. 38-96, 400-430., Sándor B. 2002. Kézirat.

¹⁵⁵ Friedrich I. 1977. 65.

IRODALOM

- BEHRINGER, Wolfgang
1987 Hexenfolgung in Bayern. Volksmagie, Glaubenseifer und Staatsraison in der Frühen Neuzeit. München.
1990 Rossz idő, éhínség, félelem. (Az európai boszorkányüldözések klíma- társadalom- és mentalitástörténeti okai.) Ethnographia, CI. 3-4. 363-384.
- COHN, Norman
1980 Európa démonai. A boszorkányüldözés története. Budapest.
- DAVID Zoltán
1973 Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. Orvostörténeti Közlemények 69-70., 75-130.
- DÖMÖTÖR Tekla
1981 A magyar nép hiedelemvilága. Budapest.
- ERDEI Ferenc
1971 Város és vidéke. Budapest.
- FEJÉRVÁRY József
1986 Hódmezővásárhely (Magyar városok és községek) In: Csongrád vármegye (Szerk. Kertész János et al.) h. n.
1929 Vásárhely története családok tükrében. Hódmezővásárhely.
- FEKETE Sándor
1970 A bábaoktatás története Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények 175-199.
- FRIEDRICH Ildikó
1977 Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények 82. 65-89.
- FUTÓ Mihály
1862 A hódmezővásárhelyi református egyház és iskola története. Sárospataki Füzetek.
1897 A Hód-Mező-Vásárhelyi államilag segélyezett ev. ref. főgymnázium története. Hódmezővásárhely.
- HERCZEG Mihály
1974 A hódmezővásárhelyi határ kialakulásának vázlatos története. Szeged.
- HÉJJA Pál
é.n. Az egészségügy. In: Magyar művelődéstörténet 3. köt. A kereszténység védőbástyája (szerk. Domanovszky Sándor) Budapest. 387-405.
- IKLÓDI András
1982 A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. Ethnographia XCIII. 292-298.
- JÁKI Gyula
1955 Sebészvizsga a XVIII. században. Orvostörténeti Közlemények 1. 5-31.
- JUHÁSZ Antal (szerk.)
1991 Csongrád megye népművészete. Budapest.
- KAPRONCZAY Károly
1985 Az egyetemek szerepe a orvoscépzésben a reneszánsz és a reformáció korában. Orvostörténeti Közlemények 109-111. 25-29.
- KÁROLYI Sándor
1865 Önéletírása és naplójegyzetei (kiadja Szalay László). Pest.
- KLANICZAY Gábor
1986 Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI-XVIII. században. Ethnographia 257-295.
1990 A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest.
- KORBULY György
é.n. Az állami egészségvédelem felé. In: Magyar művelődéstörténet 4. köt. Barokk és felvilágosodás (Szerk. Domanovszky Sándor) Budapest 395-418.

- KÓSA László
1998 A paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Budapest.
- KRISTÓF Ildikó
1990 Ördögi mesterséget nem cselekedtem. Budapest.
1990 Boszorkányok, "orvos asszonyok" és "Parázna Személyek" a 16-18. századi Debrecenben. Ethnographia CI. 3-4. 438-466.
1991 "Közösségi konfliktusok és boszorkányvád a 17-18. századi Debrecenben. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok (Szerk. Varga László) Salgótarján. 59-68.
- KULCSÁR Zsuzsanna
1964 A tömeges boszorkányüldözések magyarázatai és okai. Századok, 158-175.
- LAUFENAUER Károly
1899 Előadások az idegélet világából. I. Budapest.
1899 A mult századi boszorkányperek Hódmezővásárhelyt. Akadémiai Értesítő. 1. sz. 25-29.
- MOLNÁR Éva
1942 Boszorkányperek Magyarországon a XVII-XVIII. században. Bp.
- MOLNÁR Gyula
1968 Konyár egészségügyi körülményei a XVIII-XIX. században. Orvostörténeti Közlemények 45. 85-94.
1969 Népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben. Orvostörténeti Közlemények 48-49. 195-205.
- NAGY Gyula
1968 Paraszti állattartás a Vásárhelyi-pusztán In: Néprajzi Közlemények 1-2.
1975 Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei Békéscsaba.
- NAGY István (főszerk.)
1984 Hódmezővásárhely története I. A legrégebbi időktől a polgári forradalomig. Hódmezővásárhely.
- ORMOS Pál
1971 Hódmezővásárhely egészségügyi fejlődése. Orvostörténeti Közlemények 161-204.
- PÓCS Éva
1989 Tündérek, démonok, boszorkányok. Budapest.
1990 Néphit. In: Néphit, népi vallásosság (Szerk. Dömötör Tekla) Magyar Néprajz VII. köt. Budapest. 527-692.
- REIZNER János
1899 Szeged története I. A legrégebbi időtől a XVIII. század végéig. Szeged.
- RÉTHLY Antal
1970 Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701-1800-ig I. Bp.
- SÁNDOR Barbara
2002 „Vesztés esik mindjárt én reám gyanakodnak, holott én senkit nem bántok” – avagy boszorkányvádaskodás a 18. századi Hódmezővásárhely társadalmában. SZTE BTK Szeged. Kézirat.
- SEBALD, Hans
2000 Boszorkányok hajdan és ma. Budapest.
- SÓÓS János
1979 Helytörténeti Dolgozatok (Szerk. Herczeg Mihály–Szemenyei Sarolta–Szigeti János) Vásárhelyi Tanulmányok IX. Hódmezővásárhely.
- SUGÁR István (összeállította)
1987 Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben. Budapest.
- SZENTI Tibor
1989 Tüzek, kurvák, boszorkányok. Új auróra 17. évf. 2. 59-67.
1993 Paráznák: feudalizmuskori (1723-1843) szexuális büntetőperek. Hódmezővásárhely.

SZEREMLEI Sámuel

1896 Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek 1717-1794. Korrajz az alföldi reformátusok köréből. Hódmezővásárhely.

1900-1913 Hódmezővásárhely története I-V. Hódmezővásárhely.

1927-1938 A hódmezővásárhelyi református egyház története tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire (sajtó alá rendezte Tereh Gyula) Hódmezővásárhely I-II.

TÓTH G. Péter (szerk.)

2000 A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere 1408-1848. Budapest–Veszprém.

VÁRKONYI Ágnes

1990 Közgyógyítás és boszorkányhit (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető törvényének újragondolásához) Ethnographia CI. 3-4. 384-437.

ZSILINSZKY Mihály

1897-1900 Csongrád vármegye története. I-III. Budapest.

Insights into public health in Hódmezővásárhely in the light of 18th-century witch trials

by BARBARA ZITA SÁNDOR

The fact that alleged witches once were thought to be capable of putting the evil eye on people and harming health makes the connection between folk medicine and witchcraft particularly evident. This point is further corroborated by records of **witch trials in Hódmezővásárhely in the 18th century**. I found that a great number of those accused of witchcraft had practised a little medicine (even the quack variety) in the town and its surroundings. My studies primarily focused on the analyses of archive collections and sources. I also compared my findings with those of similar studies investigating other places (e.g. in Konyár and Debrecen).

The topic of my thesis was about the everyday life of Hódmezővásárhely society against the backdrop of local charges of witchcraft. I sought to identify volatile social situations as well as potential sources of conflict so as to provide a better understanding of everyday life then and its underlying mechanisms. This time my primary concern was not social issues. Rather, I attempted to shed light on *folk medicine as practised in a market town in the Great Hungarian Plain*, and offer an insight into the town's contemporary public health conditions. My study deals not only with public health in the town but in 18th-century Hungary as a whole and the hygiene practices adopted by the populace.

Poor air quality, frequent epidemics and other diseases provided a sustained source of living for a large number of healers deemed "illegitimate". In the trials there was direct reference to poor sanitation and health care neglect by the state. It is equally remarkable that the testimonies of certain witnesses, like those providing "legitimate" medical care, also suggested that there had been some change in the making. Such a change was also to alter the village's way of life and way of thinking.

The witch trials in Hódmezővásárhely surely reflected the dichotomy between "no longer" and "not yet", while also shedding some light on a series of on-going 18th-century public health reforms and their effects.

A hódmezővásárhelyi boszokrányperек vádlottai 1724-1763
I. FÜGGELÉK

per éve	1. 1724. 1726]	2. 1729.	3. 1729.	4. 1729.	5. 1729.	6. 1730. 2. 27.	7. 1730. 2. 28.	8. 1732. 6. 23.	9. 1732. 8. 9.	10. 1732. 7. 22.- 11. 12.	11. 1734. 8. 14.	12. 1734. 9. 9.	13. 1734. 9. 9. - 1740. 9. 27.
vádlott neve	Budai Jánosné	Tompaj [Tompai?] Erzsébet	Kis Varga Györgyné	Bihariné	Szénási Márton-né	Vecseri Istvánné, (Masasni [Mázsás]) Nagy Erzsébet	Fejér [Fehér] Istvánné, (Szilágyiné) Bíró Margit	Szél János	Samu Jánosné	Tóth Mihályné, Kántor Katalin	Benyk[h]e Jánosné, Csanki Ilona	Balog Mihályné, Deme Dorotya	Égethő Andrásné, Damian Ilona [Damján]
családi állapot		hajadon				özv.	özv.		házas	házas	özv.	házas	özv.
életkor						50 feletti cc. 60	vén ördög „vén asszony”		„Anyám asszony”, „Kata asszony” „vastag asszony” cc. 50-60	cc. 45-60 „Kata asszony”	id. asszony	„vén Deme”	id. asszony
Vallása	vlg. ref.	vlg. ref.				vlg. ref.	vlg. ref.	vlg. ref.	vlg. ref.	vlg. ref.	vlg. ref.	vlg. katolikus	vlg. katolikus
egyéb vád						gyermekgyilkosság istentagadás	gyermekgyilkosság templomkerülés vlg. iszákos			csalás istenkáromlás paráznság			paráznság istentagadás
státusa, nemzetisége						szolgáló	zsellér, lakó	„ő kegyelme” (Úr)			szolgáló	lakó, szolgáló	szakács nyomtatóknál volt
fogl., mágikus mestersége						pénzért gyógyító	gyógyító			pénzért gyógyító	gyógyító (sebet, torkot)		
fiélet		vesszőzés, verés				lefejezés után máglya	kiűzés			lefejezés után máglya			máglya
Forrás	Szeremlei S. II. (1938) 109. Vár. tánc jkv. 1726. jan. 4.	Schram F. I. (1983) 227-228.	Schram F. I. (1983) 228.	Schram F. I. (1983) 228.	Schram F. I. (1983) 228.	Schram F. I. (1983) 229-233.	Schram F. I. (1983) 233-236.	Hódmezővásár-helyi Fiókleveletár 1224/128	Hódmezővásár-helyi Fiókleveletár 1228/32. Schram F. I. (1983) 236-238.	Hódmezővásár-helyi Fiókleveletár 1226/30. Schram F. I. (1983) 238-240.	Schram F. I. (1983) 240-241.	Schram F. I. (1983.) 241-244.	Schram F. I. (1983.) 244-248.

per éve	14. 1739. 8. 21.- 8. 30.	15. 1739. 8. 21.- 8. 30.	16. 1739. 8. 21.- 8. 30.	17. 1739. 8. 21.- 8. 30.	18. 1740. 6. 13.	19. 1740.	20. 1740. 9. 27.	21. 1740. 8. 23 - 1741. 4. 17.	22. 1744. 1. 12.	23. 1744. 1. 12.	24. 1744. 1. 12.	25. 1745. 2. 25.	26. 1749.
vádolt neve	Szöke Mihályné, Dohár Anna	Raj Andrásné, Konecz Kata	Gémes Györgyné, Szabó Anna	Borsos János	Ludverő Mihályné	Szabó Ferencné, (alias Sifterné) Hidvéghi Katalin	Bodor Istvánné, (? Ilona)	Mady [i] Istvánné, Antal Anna	Csóné [Csoó] (? Margit)	Pillangóné, Tóth Anna	Kos Dorottya (Dorkó)	Mocsy [Mucsi] János	Kovács Istvánné
családi állpota	özv.	házas	özv.	házas	özv.	házas	házas	házas	özv.	házas	házas		
életkor	id. asszony	vlg. id. asszony	„öreg Gemésné”	„vén Boros” „öreg Boros” cc. 120.	cc. 40-50	cc. 30-40	„öreg Bodor István.” „vén Bodor”	cc. 40	60-70 közötti	cc. 45-50	id. asszony		
vallása	vlg. katolikus	vlg. katolikus	vlg. katolikus	vlg. katolikus	vlg. ref.	vlg. ref.	katolikus		vlg. ref.			[ref.]	[ref.]
egyéb vád	gyilkos- ság	istentagadás		templom- kerülés	Részeseske- dés	gyermek- gyilkosság	részeseske- dés, parázna- ság, istentaga- dás			Részeseske- dés „helytelen cselekedetek”		becsület- sértés	becsületér- tés
státusa, nemzetisége	gazdasszony	gazdasz- szony	gazdasszony	gazda	[hitelekből él, szegény]	[adós] [szegény]	[lakó] tót	[gazda]		lakó tót	tót asszony [csósz a férje]		
fogl., mágiikus mestersége	néző	gyógyító	gyógyító			gyógyító „hába hivatal- ban van”	gyógyító	néző, jós, látó	„Orvos Asszony”	gyógyító	gyógyító néző		
ítélet						máglya	máglya		kiűzés	kiűzés	kiűzés	6. Ft. bírság	
Forrás	Schram F. I. (1983.) 249-261.	Schram F. I. (1983.) 249-261.	Schram F. I. (1983.) 249- 261.	Schram F. I. (1983.) 249-261.	Schram F. I. (1983.) 261- 262.	Schram F. I. (1983.) 262- 265.	Schram F. I. (1983.) 265- 268.	Schram F. I. (1983.) 297- 300.	Schram F. I. (1983.) 268-275.	Schram F. I. (1983.) 268- 275.	Schram F. I. (1983.) 268-275.	Schram F. I. (1983) 261.	Schram F. I. (1983) 275.

per éve	27. 1749. 8. 12. – 13.	28. 1749. 8. 13.	29. 1749. (?) 12. 17.	30. 1749. (?) 12. 17.	31. 1750. 8. 11.	32. 1750. 8. 11.	33. 1753.	34. 1754. 12. 9.	35. 1755.	36. 1755. 10. 20.
vádolt neve	Szűcs Istvánné, Csuri Anna	Szabados Istvánné, (Csonka Puskásné) Németh Katalin	Szöke Tamásné, (Cserösné) Kiss Judit	Asztalos Istvánné, Dohányos Erzsébet	Horváth Mihályné, (alias Ontó) Linka Mária	Horváth Mihály (alias Ontó Mihály)	Csömög- né	Mázsás Ferencné, Lippay Anna	Kis Györgyné, Gál (Gaál) Katalin	Fekete Mártonné, (alias Oláh) Sánta Kata
családi állapot	házas	házas	házas	házas	házas	házas		ázás		házas
életkor	cc.30-40	cc. 30-40.	cc. 69	id. asszony	cc. 46	id. férfi		cc. 50 id. asszony		„Kata néne” id. asszony
vallása	katolikus	katolikus	református	vlg. ref.	katolikus	református		református	református	vlg. ref.
egyéb vád			„rendetlen viselkedés” verekedés	paráznaság	paráznaság, káromkodás, templomke- rülés	káromkodás istenkáromlás házasságtörés		magzat- elhajtás paráznaság kerítő		Gyermek- gyilkosság, részegekedés, lopás
státusa, nemzetisége	gazda, tápéi	gazda tápéi	lakó	lakó	gazd- asszony németnek mondja magát	gazda németnek mondja magát		gazd asszony „Gazda Asszony”	[lakó]	zsellér, lakó, „esmeretlen nyelven be- szél” vlg. román
fogl., mágikus mestersége	néző, pénzért gyógyító	gyógyító	„ráolvasó”- imával gyó- gyít, pénzért gyógyító, orvos	gyógyító	gyógyító (eret vág)	gyógyító				pénzért gyógyító
ítélet	verés és kiűzés	korbácsütés, kiűzés	pénzbírság, kiűzés	kiűzés	kiűzés	50 bot és kiűzés	tömlőc	felmentve	12 pálcá ütés	lefejezés majd máglya
Forrás	Bessenyei J. (1997.) 210-214.	Bessenyei J. (1997.) 210- 214.	Schram F. I. (1983.) 278- 280.	Schram F. I. (1983.) 278- 280.	Schram F. I. (1983.) 280- 297.	Schram F. I. (1983.) 280- 297.	Schram F. I. (1983.) 300.	Schram F. I. (1983.) 300-306.	Schram F. I. (1983.) 306.	Laufenauer K. (1899.) 223- 235. Komáromy A. (1910.) 567.

per éve	37. 1755. 7. 5.- 1756. 7. 16. (Kistarcsa, Vác 1744.)	38. 1756. 12. 10. 1758. 7. 8. (1735. 2. 23.)	39. 1758. 2. 28. – 10. 30.	40. 1758. 10. 30–31.	41. 1758.	42. 1759. 4. 5.	43. 1762.	44. 1762.	45. 1762. V. 3.	46. 1763. 1. 17.
vádolt neve	Vörös Jánosné, (Zsellő Mihályné) Ecsery Anna [Zselyő Mihályné, Szlavcskova Anna]	Szabó Istvánné, Szöllősy Sára	Katona Istvánné, Sellymes Sára	Kozma Istvánné, Oláh Mária	Erdélyi Erzsébet	(Öreg) Tódorné [Pegada Theodo- rosz neje]	Czinka Istvánné, (alias Fendrikné) Olasz Katalin	Varró Ferencné, (alias Korcsné) Bihari Erzsébet	Nagy Ferencné, Tóth Kata	Bán Jánosné
családi állpota	házas	házas	házas	házas		házas				
életkor	cc. 50.	cc. 40.	cc. 60.	cc. 60.		„öreg asszony”				
vallása	katolikus	református/ katolikus–1736. máj. 2.-től -	református	vlg. ref.		ortodox	vlg. ref.	vlg. ref.	vlg. ref.	vlg. reef.
egyéb vád	„Rossz szóbeli asszony” [paráznaság]	mérgezés (higany) gyermekgyilkos- ság szemmelverés „kurta kocsmát működtet”, család	istentagadó	paráznaság					becsületsértés	becsületsértés
státusa, nemzetsége	lakó zsellér [borjú pász- torné, földműves]	gazdasszony „kurta kocsmás”	lakó	„gazda” asszony		gazdasszony vegyes kereskedő görög				
fogl., mágikus mestersége	gyógyító [bába]	„Híres Orvos”	gyógyító							
ítélet	lefejezés után máglya	tagcsönkítés, majd halál (felmentést kért)	kiűzés	kiűzés			kiűzés	kiűzés	12 korbács 6 Ft bírság	60 korbács sértett felek megkövetése
Forrás	Schram F. I. (1983.) 306-320. [Schram F. I. (1983.) 466-471.]	Schram F. I. (1983.) 320-333.	Schram F. I. (1983) 333-340.	Schram F. I. (1983) 340-345.	Schram F. I. (1983) 225.	Schram F. I. (1983.) 345-346.	Schram F. I. (1983.) 345.	Schram F. I. (1983.) 345.	Schram F. I. (1983.) 346.	Schram F. I. (1983.) 347.